

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «Радянська амністія 1921 року та її вплив на повстанський рух на
Київщині»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності:
032 «Історія та археологія»
Освітньої програми:
«Історія та археологія»
Малакова Наталія Олександрівна

Науковий керівник Скальський В.В.,
кандидат історичних наук

Рецензент Басара-Тиліщак Г.
Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою

Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2020 р.

Київ -2020

Зміст

Список умовних скорочень	3
Вступ.....	4
Розділ I. Організація боротьби з повстанським рухом: амністія 1921 року	9
Розділ II. Антикомуністичні повстанські загони до березня 1921 року.....	17
Розділ III. Радянська амністія як спроба подолати спротиву більшовицького режиму	28
Розділ IV. Відновлення повстанського руху восени 1921 року	47
Висновки	57
Список використаних джерел та літератури	61

Список умовних скорочень

ВУНК/ВУЧК – Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами

Волвиконком – волосний виконавчий комітет

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР

ППШ – Партизансько-повстанський штаб

РНК УСРР – Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки

РС – Радянський Союз

УНР – Українська Народна Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

Цупком – Центральний український повстанський комітет

ЧА – Червона Армія

Вступ

Дослідження діяльності повстанських загонів дуже довго була закритою темою. Від початку незалежності України вона стає дедалі популярнішою, однак все ще не є гарно дослідженою. Часто зустрічаються роботи істориків, які включають біографії повстанців часів Української революції, однак вони рідко відображають весь життєвий чи принаймні бойовий шлях отаманів, висвітлюючи лише деякі сторінки їхнього життя.

У літературі широко розглянуто діяльність Махна та його загонів, частково «петлюрівський рух». Але ж повстанський рух включає у себе не лише ці категорії повстанців. Їх важко і почасти майже неможливо вичислити, оскільки у чекістських зведеннях інколи приписують діяльність одних повстанців та їх груп іншим, через що виникає плутанина в розумінні хто і чим займався, де оперував тощо.

Відтак не існує комплексного дослідження повстанського руху не лише конкретного року, а й навіть доволі великого періоду. Ми спробували внести свій вклад для досягнення цілісності вивчення даної тематики обравши 1921 рік. Він є цікавим завдяки амністії, яка була проголошена в березні цього року, що була доволі відмінною від своїх попередниць. Її застосування як методу боротьби з повстанцями була спричинена загостренням боротьби, яка стала можливою після зникнення зовнішнього фронту для радянської влади. Також ключовою подією для 1921 року було «всенародне повстання», яке планував уряд УНР здійснити спочатку навесні, а потім восени цього року. Це все змусило звернути увагу на обрану нами тему, що і зумовлює її **актуальність**.

Об'єктом дослідження є повстанський рух на Київщині у 1921 році

Предметом дослідження є вплив амністії на повстанський рух на Київщині у 1921 році

Метою кваліфікаційної роботи є дослідити вплив радянської амністії 1921 року на повстанський рух на Київщині

Із цієї мети випливають такі дослідницькі **завдання**:

- Розглянути особливість амністії 1921 року як методу боротьби з повстанським рухом на Київщині;
- Пояснити, яким був стан повстанського руху у 1921 році до проголошення амністії;
- Дослідити як вплинула амністія на повстанський рух навесні-влітку 1921 року;
- Проаналізувати, якими були наслідки популярності амністії серед повстанців та пояснити загальний стан повстанського руху протягом осені 1921 року.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють майже повністю 1921 рік. Нижня межа дослідження – січень 1921 року, яка зумовлена початком 1921 року та посиленням боротьби з повстанським рухом зі сторони Радянського Союзу. Верхньою межею роботи є початок грудня 1921 року. Фактично дослідження триває до листопада, оскільки Листопадовий рейд був ключовою подією, яка продемонструвала наслідки впливу амністії на повстанський рух. Однак для того, щоб зрозуміти результати «загального повстання» слід було розглянути і початок грудня.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Київську губернію в період УСРР, до якої станом на 1921 рік входило 12 повітів, які протягом року зазнавали певних змін центрів та відповідно назв.

Методологія: В роботі використані макроісторичний та мікроісторичний підхід, а також загальні принципи аналізу та синтезу, критичного аналізу джерел, контент-аналіз, семіотичний аналіз, метод насиченого опису, порівняльний та просопографічний методи.

Для виконання мети та дослідницьких завдань у роботі ми використали архівні **джерела** з фондів ЦДАГО, які стали основою даного дослідження. Зокрема, це 615 та 642 справи, як складаються із чекістських зведень 1921 року.

На жаль, діяльність повстанських загонів у 1921 році ми можемо прослідкувати лише з лютого місяця, оскільки оперативно-інформаційні зведення Української Надзвичайної Комісії про стан боротьби з бандитизмом на Україні подають інформацію лише з цього місяця, власне січень просто випадає, оскільки зведення 1920 року мають свідчення до 30 грудня. Відтак дані за січень можна вважати втраченими, оскільки ми не маємо свідчення про них. Також було використано джерела з фонду ЦДАВО, у роботі це висвітлено фондом 1429, який розповідає про діяльність ППШ за кордоном.

Із опублікованих джерельних матеріалів у дослідженні була використана третя справа з фонду 3050, що належить ДАКО. Завдяки їй було досліджено антисемітські настрої на теренах Чорнобильського повіту. Також було використано опубліковані джерела (накази та звернення вищого керівництва Радянського Союзу) у праці Івана Біласа «Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» та «Резолюції Всеукраїнських З'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» за редакцією Миколи Кириченка.

Історіографічну базу дослідження складають праці В'ячеслава Василенка, зокрема «Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху» та «Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 році (за документами ГДА Служби безпеки України)», які допомогли систематизувати отримані дані з джерел. Ключову роль відіграла праця «Війна з державою чи за державу: селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 рр.», що є комплексною роботою багатьох українських дослідників, які намагалися створити цілісне бачення повстанського руху в контексті Української революції об'єднавши свої праці. Однак дану роботу не можна назвати цілком комплексною, вона хоч і об'єднує багато цікавих досліджень, проте кожен автор займався конкретно своєю тематикою та періодом, що залишає дану антологію здебільшого однобічною.

Структура роботи відповідає поставленим завданням і складається зі вступу, 4 розділів, висновків та бібліографії. У першому розділі було розглянуто боротьбу ВУНК з повстанським рухом станом на початок 1921 року. Основну увагу було приділено явищу амністії. Для того аби зрозуміти особливість амністії 1921, її було порівняно з попередницями та пояснено в чому полягала її суть.

В другому розділі буде описано початок повстанського руху у 1921 році, який відроджується після «зимової сплячки» та невдалого Першого зимового походу. Повстанські загони починають активне формування та накопичення ресурсів, які у березні переходять в активну діяльність, відбувається розширення та збільшення повстанського руху загалом. Цей розділ створений саме для того, аби показати динаміку нарощування сил, адже навесні планується всенародне загальне повстання. Також він працює для порівняння стану та діяльності повстанського руху до і після амністії.

Третій розділ є основним і найбільшим. Його завданням було дослідити загострення боротьби повстанців і радянського режиму у квітні-травні, що перетікає в своєрідну «поразку» повстанського руху. Агентами ВУНК проводиться багато успішних операцій, які призводять до падіння Цупкому, дезорієнтації та деморалізації повстанців, які в результаті починають цікавитися «амністією», котра стає особливо популярною влітку. Відтак значна частина авторитетних та відомих отаманів та їх загонів переходять на радянську сторону, а повстанський рух значно зменшується та деактивується.

Четвертий розділ є заключним. В ньому буде описано становище та життя амністованих повстанців, яке стане прямою причиною поновлення збройного супротиву. Не оминемо також плани закордонного уряду УНР (Листопадовий рейд), які став одним із кульмінаційних моментів, що спровокував загальний спад активності та чисельності повстанського руху. Проте основним завданням залишається зрозуміти як змінився рух після «хвилі амністії», на скільки він зріс та якими були його перспективи. Насамкінець буде порівняно другий та

четвертий розділи для того, щоб зрозуміти як змінилася динаміка руху та безпосередню роль в цьому процесі «амністії».

Розділ І. Організація боротьби з повстанським рухом: амністія 1921 року

Організація боротьби з повстанським рухом на Україні у 1921 році розпочалася з директиви «Реввоенсовета республіки та НКВД», яка була оголошена 4 січня. Вона адресувалася безпосередньо Михайлу Фрунзе та його помічникам, які мали організувати боротьбу з «бандитизмом» на Україні¹. «Бандитизмом» вважали безпосередньо селянський повстанський рух, тобто селян, які активно боролися з радянською владою². Надавши в розпорядження Михайлу Фрунзе війська внутрішньої служби та «польові», перед ним поставили завдання виявити дислокацію українського війська на території УСРР та повстанські осередки для подальшого їх знищення в особливо жорстокій формі. При цьому слід було переформатовати військові сили так, щоб можна було вести партизанську війну на рівні з повстанцями³. За тиждень до оголошення цієї директиви, РНК УСРР спільно з Михайлом Фрунзе 28 грудня 1920 року поділили Україну на військові округи, які будуть працювати саме над ліквідацією повстанських загонів⁴. Таким чином мала відбуватися партизанська війна на регіональних рівнях.

Початок активної боротьби загонів ЧА з повстанцями припав на переслідування загону Махна, який зміг прорватися на північ від Умані⁵. Показово, що відправивши величезну кількість військових частин Київського та

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С. 74 (688 с.)

² Труш С. Діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи і реальність // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 14. – С. 239.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С. 74-75.

⁴ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 90

⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С. 76-77.

Харківського округу, а саме кінну та стрілецьку дивізію, операцію по ліквідації Махна та його повстанців виявилася цілком провальною. Невдовзі Ленін напише листа, в якому висловить яскраве невдоволення не тільки провальною операцією, а й повністю підготовкою до боротьби та її загального стану: « Наше військове командування ганебно провалилось, випустивши Махна (незважаючи на гігантську перевагу сил і суворі накази піймати), і тепер ще більш ганебно провалюється, не вміючи роздавити жменьок бандитів»⁶. Таким чином видно, що в січні-лютому «боротьба з бандитизмом» є абсолютно невдалою не стільки через силу повстанського руху, скільки через недоопрацювання «Головкома». Ситуацію ускладнювало також дезертирство та шпіонаж в лавах ЧА, які були доволі поширеними. Агітація про перехід до повстанських загонів та невдоволення комуністами постійно зростало. Відтак це спровокувало репресивну політику щодо червоноармійців⁷, яка викликала опір і навіть повстання цілих червоноармійських частин⁸

До початку березня перед органами ВУНК стояло завдання максимально покращити положення боротьби. Цьому сприяло закінчення зовнішньої війни, відтак можна було перетягнути військові сили з зовнішнього фронту на внутрішній та розпочати вибудовувати систему боротьби з повстанцями⁹. Відтак було посилено гарнізони в Києві, Чернігові, Полтаві і Харкові, збільшено чисельність військових регулярних частин, які діяли спільно з міліцією та спеціальними військами¹⁰. Особливу увагу приділяли залізничним сполученням

⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С. 85.

⁷ Там само. – С. 87.

⁸ Там само. – С. 89.

⁹ Склярєнко Є. ВУНК в 1921 році: Загальні завдання і структура ВУНК // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — №1. — С. 13.

¹⁰ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 90

та станціям, вздовж яких розміщували загони від 600 до 1500 людей¹¹. 2 березня у Харкові Центральне Управління Надзвичайної комісії видало наказ, в якому було висловлена потреба в найбільш активних повстанських районах дислокувати військову охорону в кількості до 50 людей при кулеметах¹². Також було відмінено демобілізацію частин ЧА, які знаходилися в Україні¹³.

Але коли було оголошено Радянським комісаріатом продовольства нову програму продрозкладки, то невдоволені селяни почали масово вливатися до повстанських загонів¹⁴, що стало однією із основних причин розуміння повстанського руху як особливо небезпечного для Радянського Союзу. Відтак слід було негайно знищити повстанські осередки будь-яким способом.

Серед усього розмаїття засобів ліквідації повстанського руху одним із найцікавіших є амністія. Вона не стала у 1921 році новаторською і на цей час вже була доволі традиційною для радянської влади. Кримінальне законодавство після 1917 змінилося і вийшло на новий рівень, таким чином амністія з 1918 року стала популярним інструментом політики радянської влади¹⁵. Перші амністії зазвичай проголошувалися в честь новостворених свят¹⁶. З однієї сторони – це був прояв «великодушності» радянської влади, яка вміє пробачати і допомагає відновити нормальне життя. З іншої – амністія допомагала корегувати результати судових справ. Це було дуже актуально, оскільки з часом деякі злочини носили різне покарання: той, хто раніше був найбільшим

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С. 86.

¹² ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.642. – Арк.32.

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С. 88.

¹⁴ Там само. – С. 89.

¹⁵ Левашева О. Амнистия и помилование как поощрительные нормы уголовного права России. Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.08 / Елецкий государственный университет им. И. А. Бунина. – Тамбов, 2007. – С. 14.

¹⁶ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 95.

злочинцем, скоро міг стати незначним. Також увага зверталася на статус та посаду засудженого, коли це була поважна людина або від неї певною мірою залежала репутація радянської влади, то її було вигідно амністувати і це виглядало б і законно, і великодушно¹⁷.

Доволі цікавою є амністія від 22 травня 1920 року. Вона включала особливості регіону, тобто УРСС, а не була загальною як раніше. Її суть полягала у тому, що амністуватися могли усі, окрім тих, хто брав участь у антирадянських виступах або ж є політично небезпечним. Таким чином було зменшено термін ув'язнення всім, у кого він був більше п'яти років, а дезертирам дозволено знову вступити до лав Червоної Армії та скасовано покарання за їхні провини¹⁸. Проте вже 7 листопада 1920 року нова амністія обіцяла пом'якшення і повстанцям, але тільки тим, хто не здійснив особливо важкого злочину і є незаможним селянином чи пролетаріатом¹⁹. Тобто це була спроба показати, що часто селяни «випадково» стають не на той шлях і їм слід допомогти обрати правильний. Всі ж інші: командири загонів, колишні чи дійсні військові з армії УНР, духовенство, інтелігенція тощо – не мали права амністуватися.

Амністія 1921 року, яка була ухвалена в Харкові 3 березня на V Всеукраїнському з'їзді Рад, відрізнялася від своїх попередниць. Вона передбачала звільнення від відповідальності та частково покарання всіх цивільних та військових, хто був не прихильним до радянської влади або боровся проти неї²⁰. Тобто це був своєрідний другий шанс на мирне і спокійне

¹⁷ Левашева О. Амнистия и помилование как поощрительные нормы уголовного права России. Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.08 / Елецкий государственный университет им. И. А. Бунина. – Табмов, 2007. – С. 14-15.

¹⁸ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 95.

¹⁹ Там само. – С. 96.

²⁰ Резолюції Всеукраїнських З'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. За ред. М. Кириченка. – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – С.128-129, 396.

життя, яке пропонувалося в знак милосердя і щедрості комуністами саме тим, хто вважався особливо небезпечним і непримиримим ворогом для всього Радянського Союзу. ВУНК повинен був бути гнучким, підлаштовуватись під особливості кожного часу і регіону. Саме ця гнучкість зробила амністію 1921 року доволі успішною, адже вона була направлена на тих, кого раніше боялися і не сприймали, на тих, хто в будь-якій ситуації залишався ворогом, якого слід знищити²¹.

Ця амністія не була просто демократичним жестом радянської влади, вона мала свою мету і була безпосереднім інструментом для боротьби з повстанцями. Таким чином вона була спрямована на виявлення “бандитів”, послаблення їхньої впевненості і загалом усього руху. Суть полягала в тому, що повстанський рух мав вичерпати самого себе: всі хто сумнівався в доцільності боротьби або ж боявся повернутися до мирного життя несучи на собі клеймо ворога, відтепер могли спокійно вирішити цю проблему.

Важливо, що у зверненнях до повстанців часто наголошувалося на тому, що їм слід одуматися і припинити братовбивчу війну. Їм постійно намагалися довести, що вони приносять страждання звичайним мирним людям, гублять і розоряють державу, а разом з нею усе українське населення. Таким чином органи ВУНК намагалися пробудити відчуття провини у повстанців, змусити їх повірити, що вони є «бандитами», а не борцями за незалежність чи новий лад України. Називаючи повстанців одуреними, чекісти прагнуть показати, що більшість повстанців не є на стільки поганими, а просто потрапили в пастку Петлюри, повіривши його агітаціям. У зверненні людей намагалися переконати

²¹ Складенко Є. ВУНК в 1921 році: Загальні завдання і структура ВУНК // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — №1. — С. 3.

в тому, що ще не пізно змінити свій вибір, оскільки «радянська влада вміє милувати членів сім'ї»²².

Також велику роль відіграв кінцевий термін можливості амністування. Його призначили на 15 квітня. Таким чином намагалися показати повстанцям, що іншого шансу в них не буде, а тому їм варто якнайшвидше прийняти рішення. Це доволі поширена практика, яка справді є дієвою: розуміючи, що це «єдиний шанс», повстанці боялися його втратити. Але згодом вийде нове звернення, яке дозволить амністуватися до 15 травня, підкріплюючи це тим, начебто інформація про амністію повільно поширюється, а радянська влада прагне, щоб кожен дізнався про неї і скористався²³. Однак амністія не закінчилася ні через місяць і навіть ні через три.

Паралельно із проголошенням амністії всім повстанцям відбувалася жорстока боротьба з ними. На повну силу запрацював агітаційно-інформаційний відділ, який поширив відозву до робітників і селян, де вказувалося хто є ворогом народу і як слід з ним боротися²⁴. В другому наказі Київської крайової наради по боротьбі з «бандитизмом» селянам та пролетаріату розповідається про положення та стан розвитку Радянського Союзу у березня 1921 року. Головною метою даного звернення є показати, що радянська влада вже впоралася із зовнішньою загрозою і тепер слід відновлювати країну після «ран» імперіалістичного режиму. Єдине, що зашкоджує їй розвиватись є «бандитизм», яким керують західні капіталістичні країни (Франція та Польща), які хочуть знову повернути до влади поміщиків та знищити комунізм. Радянська відозва намагається залякати людей, що якщо

²² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С.92-93.

²³ Там само. – С.93.

²⁴ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 124-126.

вони не подолають повстанський рух, то зовсім скоро знову опиняться під владою кулаків та втратять свою землю. Особливо приділяється увагу тому, що ті селяни, які допомагають повстанцям, особливо, якщо це заможні селяни, також будуть покарані і визнані зрадниками Радянського Союзу²⁵. Таким чином населення намагалися волею або ж не волею налаштувати проти повстанців.

Повстанці опинилися у двоякій ситуації. Вони могли здатися і прийти на амністію або ж бути знищеними тими, хто обіцяє свободу²⁶. ВУНК поступово випрацьовував систему боротьби, задіюючи всі можливі методи, які справді починали ефективно працювати. Відтак незалежно від наслідків амністії слід було повністю знищити повстанський рух. Таким чином було пророблено дуже хитру роботу по боротьбі з повстанцями. Це був метод «пряника і кнута»: якщо хочеш жити - визнай правоту радянської влади і здай зброю, як ні - то всі обернуться проти тебе, і ти будеш знищений.

Отже, у 1921 році боротьба з повстанським рухом зазнала якісних змін. В першу чергу це стало можливим через зникнення зовнішньої загрози. Відтепер можна було кинути всі об'єднані сили на знищення повстанського руху як на збройному, так і на інформаційному рівні. Поступово створювалася спеціальна система боротьби, яка з кожним місяцем удосконалювалася і починала приносити бажані плоди. Кульмінацією протистояння стала амністія. Хоч вона була вже звичною для радянського суспільства, однак зазнала значних змін. Проявивши гнучкість, ВУНК вдалося не обернути проти себе агресію повстанців, а змусити їх зробити «правильний» вибір, поставивши в такі умови, які обіцяють

²⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – С.94-96.

²⁶ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 124-126.

або щасливе життя, або ж смерть. Відтак вибір був очевидний, а його сприйняття повстанцями залишалось питанням часу.

Розділ II. Антикомуністичні повстанські загони до березня 1921 року

Потужний антикомуністичний повстанський рух в Україні розпочався у 1919 році, хоча окремі його прояви можна прослідкувати і раніше. Причинами руху історики (Іван Куташев, Володимир Лободаєв, Павло Ісаков) визначають невдоволення радянським режимом, зокрема політикою «воєнного комунізму». Це дає підстави маркувати явище як «селянський повстанський рух»²⁷.

«Воєнний комунізм» селяни не сприйняли ще у 1919 році. Наростало невдоволення, яке поступово радикалізувалося у селянських виступах, а згодом і повстанській діяльності²⁸. Важливою категорією повстанців є колишні військові, які здобули досвід під час доби УНР та Першої світової війни. Серед них були офіцери царської та української армії, зокрема: Богатиренко, Мордалевич і Орлик, які стали лідерами повстанських загонів²⁹. Тому не дивно, що повстанські загони часто організовувалися на військовий лад, де був розподіл на кавалеристів, піхоту тощо³⁰. Їх називали «петлюрівськими отаманами», зачисляли до їх прихильників більшість повстанських загонів. Так у Бердичівському повіті якийсь невідомий загін відразу був ідентифікований як «петлюрівський», це було обґрунтовано наявністю в загоні відповідної літератури³¹. Відвойоване червоноармійцями майно у вигляді телефонної та телеграфної апаратури є доказом того, що конкретно в цьому регіоні все ж відбувається певне фінансове забезпечення. Тим не менше це могла бути

²⁷ Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 15-19.

²⁸ Михайличенко Д. Політика «воєнного комунізму» і селянський повстанський рух 1919 р. // Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 154-155.

²⁹ Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 293.

³⁰ Там само. – С. 289.

³¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 5.

співпраця з «Просвітою», яка діяла нелегально, але при цьому мала свої друкарні.

Дуже дивним аспектом є те, що при тому, що повстанців зазвичай називають «бандитами», цього разу було вказано саме про повстанський загін³². Звідси помітно, що агентура ВУНК на початку 1921 року чітко розділяла повстанський рух на «бандитизм», який не має націоналістичного забарвлення або коли його характер просто не могли ідентифікувати, «петлюрівців», тобто ті, які відстоюють позицію українського уряду і діють від його імені. Проте є думка, що більшовики не розрізняли «бандитів» і «петлюрівців», а натомість вважалися єдиним «петлюрівським політичним бандитизмом»³³.

З іншої сторони були прихильники анархізму, які відчували певну «свободу», коли на місцях не було дієвої державної влади: ні української (УНР), ні більшовицького уряду, представники якого розміщувалися лише в губернських і повітових центрах³⁴. Ставлення до влади відігравало дуже важливу роль: до повстанського руху приєднувалися ті, хто мав конфлікти з владою³⁵. Часто зустрічаються думки про «зайвих людей», які не знаходили свого місця у новій системі³⁶. Це не є характерним лише для радянського періоду, в часи УНР теж існували повстанські загони, які не мирилися з новою владою.

Починаючи з 13 лютого ми можемо бачити активний повстанський рух у Радомишльському, Білоцерківському, Київському та Уманському повітах. Це

³² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 5.

³³ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 89.

³⁴ Там само. – С. 292.

³⁵ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1818-1921). – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 248.

³⁶ Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 292-293.

загони, які ведуть партизанську боротьбу: вони переховуються і діють в районі сіл, які розміщуються поблизу лісів³⁷. При чому діяльність повстанців в даному регіоні є доволі регулярною, оскільки у зведеннях вказується, що “бандитизм” з’являється “вновь”, а тому можна зробити висновок, що дані повіті є доволі активними повстанськими осередками, з яким бореться більшовицька сторона: «на супротив було відряджено 20-30 кавалеристів, втрати повстанців - 4 людини»³⁸. З 16 лютого розпочалася кампанія по “виловлюванню” повстанців і дезертирів в районах постійних операцій таких отаманів як Струк, Мордалевич та Орлик³⁹.

Згадані троє отаманів часто фігурують разом у зведеннях по всій Київській губернії. Тут наявний факт співпраці, який криється за ідеологічною близькістю трьох отаманів, що вважаються «отаманами повстанських військ» УНР, які формально підпорядковуються Директорії⁴⁰. На початку березня, зокрема 9 числа, на Київщині відбулася зустріч представника Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету Олександра Грудницького з повстанським отаманом Мордалевичем. Він мав взяти на себе обов’язки командира Північним фронтом. В результаті під керівництвом Мордалевича об’єднувалися загони Орлика, Струка, Кречета, Зайця, Гонти, Богатиренка, Біди, Цвітковського, Завзятого та інших отаманів⁴¹. Це свідчить про організованість повстанських загонів і їх командирів, які носять національний характер і виконують накази українського уряду, хоч в деяких випадках діють самостійно, як це буде видно трохи пізніше.

³⁷ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.615. – Арк. 3.

³⁸ Там само. – Арк. 3.

³⁹ Там само. – Арк. 7.

⁴⁰ *Ісаков П.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // Лободаєв 289-290 Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 289.

⁴¹ *Попик В., Крымчук Г.* Бунт и смирение атамана Мордалевича. – К. УкрНИИНТИ:, 1991. – С.59.

Проте більшість повстанських загонів діють зазвичай неорганізовано і в межах рідної місцевості, що призводило до «консервування» повстанської діяльності, яка зводилася лише до оборони власного села, яка не могла тривати вічно. На відміну від них отамани Орлик та Струк переміщувалися не тільки по повітам, хоча ми яскраво бачимо основний осередок як Радомишльський повіт, а й по губерніям, так вони з Київської переходили до Чернігівської і, навпаки⁴². Це був засіб для маневрування та уникнення переслідування, відповідно – це було застосування військової тактики, яка і стала каталізатором розрізнення повстанських загонів, їхніх мотивів та діяльності.

Повстанці зазвичай нападають на заводи, приміщення, які потенційно можуть бути дуже важливими для поповнення матеріальних ресурсів для діяльності загонів або ж відігравали диверсійну роль, щоб завдати якнайбільшої шкоди РС. Прикладом першого варіанту є випадок, коли в Чорнобильському повіті, об'єднавшись, загони Мордалевича, Струка, Орлика і Бордікіна напали на намет червоноармійців і викрали кулемет⁴³. Також є згадка про те, що загін отамана Орлика напав на скло-хімічний завод поблизу Гостомеля при цьому не пограбувавши його⁴⁴. Так само вчинив ще один невідомий загін, котрий напав на 4-й “Госкожзавод” поблизу Радомишля, після чого сховався у лісі⁴⁵.

Павло Ісаков вказує, що повстанці купували продукти харчування та інші необхідні предмети у селян за ринковими цінами. Гроші ж «реквізовувались в установах радянської влади». Також був присутній бартер, коли повстанці обмінювали вкрадене на складах чи заводах обмінювали на потрібні продукти. Цікавим ще є момент із кіньми: їх теж обмінювали, коли ті були виснажені, на

⁴² Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // *Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років.* – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 286.

⁴³ ЦДАГО. - Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 5.

⁴⁴ Там само. – Арк. 5.

⁴⁵ Там само. – Арк. 16.

нових⁴⁶. Відтак складається враження про налагоджену співпрацю повстанців з селянами, проте не все так однозначно. Владислав Верстюк зазначає, що коли боротьба між повстанцями та червоноармійцями схилялася в сторону останніх, то це призводило до насильної конфіскації повстанцями необхідних продуктів, що призвело до пасивності селян до жодної зі сторін, а подекуди й до негативного налаштування до повстанців⁴⁷.

Ворогами повстанців в даному регіоні є саме представники радянського уряду, як більш вагомі для влади, так і місцевого значення. Про це свідчать зведення другої половини лютого, де описується збільшення нападів на “незаможов” і “совработников”. Зокрема, в Кочерівській волості було спалено приміщення волосної міліції та пограбовано Райпродком. Внаслідок цього було вбито 8 міліціонерів та голову “Волвиконкому”⁴⁸. В Уманському повіті в першій половині березня було вбито в районі Тального 3 міліціонерів⁴⁹. Проте немає жодних свідчень про те, хто є вбивцею, наявність реального загону, його чисельності, озброєності, тактики тощо. Відтак ми не можемо точно знати чи існував у лютому - на початку березня якийсь повстанський загін на цих теренах.

У Липовецькому повіті оперує загін отамана Лиха, котрий яскраво виражає свою ворожість до червоноармійців, розстрілявши сімох на цукровому заводі Кам’яногірка, що біля Китайгорода (нині Вінницька область)⁵⁰. Забезпечується загін за рахунок села Табельне, на яке отаман наклав контрибуцію. Це є проявом того самого насильного податку, який здійснювався повстанцями, які в доволі

⁴⁶ *Ісаков П.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // *Лободаєв В.* Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 294.

⁴⁷ *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1818-1921). – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 190-191.

⁴⁸ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.615. – Арк. 5.

⁴⁹ Там само. – Арк. 7.

⁵⁰ Там само. – Арк. 12.

чисельному складі зупинилися в даному селі і зробили його своїм центром і головним постачальником продуктів. Можливо, саме матеріальні ресурси і співпраця допомогли загону під керівництвом Лиха зібрати таку кількість людей, яка значно перевищує будь-який згаданий загін.

Цінними є свідчення про єврейський погром, здійснений повстанцями із загону Орлика в Гостомелі в першій половині березня⁵¹. За даними Російської єврейської енциклопедії в період 1917-1919 рр., населення євреїв Гостомелі постійно потерпало від погромів, а вже у 1921 році більша його частина переселилася до Києва через голод та напади. В самому містечку була синагога і доволі велика єврейська община, яка коливалася в своїй чисельності від 1000 до 1500 осіб, проте у 1999 їх кількість становила лише 30 осіб⁵². За іншими даними Гостомель не входив до списку найбільш постраждалих від погромів населених пунктів, принаймні у 1917 році⁵³. Проглянувши списки загинувших під час погромів по Чорнобильському повіті, можна сказати, що з 1919 року смертність різко зменшується, вже у 1921 році замість 59-28 жертв залишилося лише 9-15⁵⁴. Відтак можна говорити про зменшення статистики жертв від погромів, де основною причиною скоріше за все є переїзд євреїв з сіл до більших міст, які є більш безпечними для їхнього життя.

Як уже згадувалося раніше, Орлик формально «підпорядковується» Директорії, а тому його антисемітські настрої є «неправомірними», адже політика УНР щодо національних меншин передбачає толерантність. Як стає зрозумілим, Орлик діє незалежно від думки «свого» уряду, який скоріше за все навіть не знав про здійснені єврейські погроми. Також тут міг спрацювати принцип ставлення до євреїв як до «жидобільшовиків». Тобто він дивився на

⁵¹ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 5.

⁵² Гостомель // Російська єврейська енциклопедія. – 2009. – 9 липня / Електронний ресурс: <http://www.rujen.ru/index.php/ГОСТОМЕЛЬ>, відвідано 06.06.2020.

⁵³ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. – Москва: Книга по Требованию, 2018. – С. 205.

⁵⁴ ДАКО. – Ф.3050. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 1-8.

євреїв як на пособників більшовиків, а відтак вони були його ворогами. Це, до речі, дуже поширений погляд: «У тогочасній масовій свідомості була поширена думка про тісний взаємозв'язок між комуністичною системою і єврейством»⁵⁵, якої і притримувався Орлик⁵⁶. Власне звідси ми можемо зробити висновок, що ворогами повстанці вважали не лише більшовиків, а й тих, хто сприяв чи підтримував їх.

Більшовики оцінюють єврейські погроми як велику проблему, яка з'явилася із появленням української влади у 1917-1918 рр., роблячи акцент на тому, що при більшовиках такого не було і не може бути⁵⁷:

Мы далеки от мысли подозревать власти в попустительствѣ, тѣм болѣе послѣ завѣреній и обѣщаній, полученных представителями еврейской общины от украинскаго коменданта. Мы хотим вѣрить, что всѣ эти насилія дѣло поддонков общества, звѣрскій инстинкт которых всегда подберет себѣ соотвѣтственный лозунг и флаг⁵⁸

Таким чином єврейські погроми вважаються неприпустимими і наслідками нищості, бандитизму. Тому не дивно, що показуючи дані прецеденти з боку повстанців, на меті було додати ще більше причин вважати їх «бандитами».

Однак варто зазначити, що антисемітські погляди були популярними серед багатьох селян, їх навіть деколи вважають традиційними, себто характерними для українського селянства. Причиною цьому називають спекуляцію та дороговизну товарів єврейських торгівців. Таким чином кожен міг пограбувати євреїв, залишаючись не покараними⁵⁹. Виходить, що український уряд не був здатен боротися з антисемітськими настроями, а більшовицький навпаки звернув на це увагу. Очевидно, що це було не просто так, скоріше це знову був

⁵⁵ *Исаков П.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // *Лободаєв В.* Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 289.

⁵⁶ *Коваль Р.* Отаман Орлик. Історичний нарис. – Київ: Стікс, 2010. – С. 28.

⁵⁷ *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. – Москва: Книга по Требованию, 2018. – С. 275.

⁵⁸ Там само. – С. 276.

⁵⁹ Там само. – С. 186, 188.

метод-демонстрація, що раніше було гірше, ніж при радянській владі, що створює нове краще життя для кожного: «И все таки мы призываем еврейский народ не терять мужества, призываем к спокойной работе и, главное, к активной борьбе при строительстве новой жизни»⁶⁰

Підкресленням того, що повстанці ведуть партизанський стиль боротьби є опис тактичних відходів загонів. Окрім лісу, поширеним був відхід в напрямку залізничної станції, а ще кращим було поєднання цих двох факторів. Наприклад, загін Орлика після нападу на скло-хімічний завод вирушив до залізничної станції «Буча»⁶¹. Це і справді дуже гарне поєднання, ліс приховає від переслідування, а залізнична станція послужить транспортом для швидкої зміни позиції або ж для обірвання зв'язків червоноармійців з центром, який може прислати підкріплення.

У лютому-березні 1921 року фігурують свідчення все ж про отамана Орлика, що в цей час вважався найсерйознішим ворогом. Інші загони та їх лідери поки не являли небезпеки для радянської сторони. Це пояснювалося тим, що їх дії не є активними, а самі загони лише формуються і малочисельні, як от загони отаманів Лисиці, Журавського та Леонтія Собка⁶².

Проте не можна говорити про цілковиту бездіяльність органів ВУНК щодо невеликих загонів. Так звістка про формування загону Богатиренка в районі Фастова в другій половині лютого спричинила занепокоєння. Відтак було надіслано для ліквідації отамана та його групи загін чисельністю в 60 червоноармійців. Окрім цього, за діяльністю та розвитком повстанського загону пильно стежили, відслідковуючи кожне його переміщення. Операція по ліквідації виявилася невдала і зіграла протилежну роль: не залякувальну, а

⁶⁰ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. – Москва: Книга по Требованию, 2018. – С. 190.

⁶¹ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 5.

⁶² Там само. – Арк. 5.

аккумулятивну. Діяльність загону Богатиренка перейшла у нову фазу, від формування до початку операцій. Про це свідчить обстріл червоноармійського ескадрона кавалерійського полку, причому не тільки гвинтівками, а й кулеметами. Скоріше за все увагу чекістів до цих повстанців привернуло те, що Богатиренко мав зв'язки із Орликом та підкорявся командам Грудницького, що і стало основною причиною рішучої боротьби. Вже невдовзі Орлик з Богатиренком оперуватимуть разом⁶³.

Однак співпраця була недовгою, скоріше ситуативною, адже вже на початку березня Богатиренко повертається до Фастова, який і був головним осередок дії отамана, що закріпився в селі Лучин⁶⁴. Закріплення в селі, може свідчити про певну стабільність терену діяльності повстанців, які не бояться залишатися в одному місці, що є неприпустимим для партизанської боротьби, але водночас дозволяє поповнювати різноманітні ресурси, адже загони зазвичай складаються з місцевих мешканців, котрі нечасто бажають покинути рідні повіти.

Що ж до реакції на це більшовицької сторони, то вона справді на лютий-початок березня не є активною та дієвою, адже не було застосовано жодних превентивних мір, а загони ЧА відправляли в певний населений пункт лише по факту знаходження там повстанців. Часто це призводило до втрати сліду руху повстанських загонів. Тобто скоріше більшовики придушували повстання, а не винищували самих його організаторів.

Проте згодом ВУНК починає ефективніше протидіяти повстанському руху, особливо тим загонам, котрі мають «націоналістичне» забарвлення, ще їх називають «петлюрівськими». Таким чином в Макарівському районі було заарештовано голову Просвіти та “волревком”, підозрюючи у зв'язках з повстанцями. Окрім цього, повідомляється про поширення петлюрівської

⁶³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 7.

⁶⁴ Там само. – Арк. 18.

агітації⁶⁵. За іншими даними, на початку березня в Гостомелі та Гаврилівці поширюються прокламації про повстання⁶⁶. З усього видно, що повстанський рух починає особливо непокоїти радянську владу, про що свідчать постійні звіти про повстанську агітацію.

Поки пишуться зведення, чисельність повстанців в повіті збільшується, особливо в районі Гостомель-Гаврилівка, де загоном Орлика проводилася примусова мобілізація юнаків від 18 до 20 років. Орлик ширить заклик до повстання та перехід до його загону серед місцевого населення та червоноармійців⁶⁷. Дане зведення викликає у мене відчуття замішаності, оскільки там вказується про примусову мобілізацію. З однієї сторони виникає питання чому не було ніякої реакції зі сторони червоноармійців, а загін Орлика не було розгромлено. З іншої – ми бачимо заклик до мобілізації не стільки самого отамана, а саме уряду УНР, котрий видав розпорядження до загальної повстанської мобілізації, тобто збору повстанської армії, яка потім має виступити загальними силами проти радянської влади⁶⁸. Відтак Орлик виконує наказ українського уряду та безпосередньо новоствореного спеціального урядового органу – повстанського штабу, про який більшовики ще не знають⁶⁹.

Отже, у лютому - на початку березня 1921 року повстанський рух найбільше був поширений у Київському, Білоцерківському і Радомишльському повітах. Ці повіти стали епіцентрами діяльності повстанських отаманів Струка, Орлика, Богатиренка і Мордалевича. Їхні дії були здебільшого скоординовані та організовані. Загони тісно співпрацювали між собою під командуванням Партизансько-Повстанського Штабу, сформованого у Польщі Юрком

⁶⁵ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 5.

⁶⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 4.

⁶⁷ Там само. – Арк. 4.

⁶⁸ Василенко В., Даниленко В. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920 – 1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани». – К.: Інститут історії НАН України, 2011. – С.23.

⁶⁹ ЦДАВО. – Ф.1429. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 21.

Тютюнником за безпосереднім наказом Симона Петлюри. Представником Партизансько-Повстанського Штабу на Київщині був Олександр Грудницький. Разом ці загони становлять Північний повстанський фронт. Також отамани проводили активну агітацію, мобілізацію, що в результаті мало вплинути на збільшення як чисельності, так і ефективності повстанського руху загалом. Тобто цей період можна вважати підготовчим у планах УНР, допоки не стане нагода спільного виступу усіх повстанців, тобто загальноукраїнського повстання.

Водночас з «петлюрівськими» отаманами діють інші лідери, хоча методи їх боротьби, ставлення до населення деколи відрізняється, та все ж спільним ворогом є більшовики і їх посібники (більшість вбачає у їх обличчі євреїв). Матеріальне забезпечення переважно грабується на складах та заводах, хоча часто зустрічається отримання харчів з сіл, як добровільно (чи за плату), так і насильно. Також напади на заводи та різні сполучні пункти мають диверсійний характер, який входить до планів підготування повстанського руху та закордонної армії УНР до загального виступу.

Розділ III. Радянська амністія як спроба подолати спротиву більшовицького режиму

Запровадження амністії стало вимушеним кроком зі сторони радянської влади, оскільки небезпека зі сторони УНР збільшувалася. На території УРСР фіксується поява військових частин закордонного уряду УНР, створився Цупком, який вже активно розпочав свою роботу, та Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР⁷⁰. ППШ очолив Юрій Тютюнник. Метою даної інституції було об'єднання усіх повстанців під проводом Юрія Тютюнника, тобто під керівництвом УНР. Якби даний задум вдався, то наступним кроком мало стати загальне «антибільшовицьке повстання», яке назначалося на травень-червень 1921 року⁷¹. Для цього на українські терени повернулися відомі отамани: Богатиренко, Шепель, Карий, Голуб та інші⁷².

Окрім цього, існують інші повстанські загони, які мають анархістський, «білий» (колишні білогвардійські офіцери) чи бандитський окраси. У зведеннях ВУЧК навіть створювалися спеціальні таблиці із вказуванням типів повстанських загонів, серед них: петлюрівські, білогвардійські, махновські. До речі, по кількості махновські загони лідирують, а петлюрівських менше за всіх⁷³. Відтак слід було прийняти міри для ліквідації всього повстанського руху.

В березні-квітні амністія не вносить помітних змін в діяльність повстанців. На відміну від амністії 1920 року, яка надавала можливість повстанцям амністуватися лише в останню чергу в «пріоритетній драбинці»⁷⁴, амністія 1921

⁷⁰Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 89-90.

⁷¹ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 році (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 139.

⁷² Там само. – С. 140.

⁷³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 136.

⁷⁴Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 96.

року в першу чергу надіялася амністувати саме повстанців, при цьому важливо зазначити, що ті, хто амнітується до 15 квітня, могли позбавитися будь-якої відповідальності «за скоєні злочини»⁷⁵. Однак, питання амністії не викликає особливого ажіотажу, а загони далі продовжують спокійно функціонувати і зростати. Наприклад, загін під керівництвом Дорошенка на етапі формування вже мав чисельність 400 людей, озброєних шаблями⁷⁶. А в Уманському повіті оперує загін кількістю 300 людей, керування яким приписують отаману Цвітковському⁷⁷. Також є згадка про загін Мордалевича, який знаходився в районі села Стружівка (біля Коростишева) з метою поповнення власного загону і об'єднання місцевих загонів під своїм керівництвом⁷⁸. В цей же час загін Голого в кількості 120 людей регулярно оперує в районі «рідних сіл», де спокійно займає села, як от с. Межиріч, Горківка. Займання сіл супроводжувалася вбивством «комнезаможа» та поповненням свого людського ресурсу робітниками з «лесоразработак» і 70 дезертирами. При цьому вони їм надали зброю і продовжили далі оперувати разом⁷⁹. Таким чином ми бачимо, що склад повстанського загону поповнювався також і людьми, які начебто є основою для соціалістичного режиму.

Отаман Орлик продовжує збирати молодих людей до свого загону в селах Гаврилівка і Литвинівка (Київський повіт), збільшивши вікову категорію мобілізованих від 20 до 45 років⁸⁰. Про вдалість операції свідчить те, що вже на початку квітня загін Орлика викликає сильне занепокоєння зі сторони агентів, адже йому вдається розбивати червоноармійські загони кількістю в 200 людей в

⁷⁵Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 98.

⁷⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 17.

⁷⁷ Там само. – Арк. 17.

⁷⁸ Там само. – Арк. 41.

⁷⁹ Там само. – Арк. 17.

⁸⁰ Там само. – Арк. 18.

районі Старої Буди⁸¹. Взявши в полон 2 повстанців під час однієї із сутичок з загonom Орлика, агенти ВУЧК дізнаються, що Орлик у своєму наказі від 16 квітня закликає жителів Київщини допомагати йому продовольством всякого роду, а також інформувати про рухи і дислокацію Червоної армії, за що обіцяє від Петлюри велику подяку, так як йде боротьба за визволення рідного краю. Наказ підписаний отаманом I-го Партизанського загону імені Петлюри, полковник Орлик.⁸² Тобто ми бачимо, що Орлик слідує наказам Цупкому і знаходиться на піку підготовки до загального повстання, яке, як згадувалося раніше, має відбутися у травні-червні цього року. Цієї ж тактики дотримується і отаман Мордалевич. На початок квітня біля села Стружівка (біля Коростишева) знаходиться частина загону Мордалевича з метою його поповнення, а також бажаючи об'єднати місцеві загони інших отаманів під своїм керівництвом⁸³.

Цікавими є мотиви об'єднання і співпраці окремих отаманів і їх загонів. Якщо Мордалевич, Струк і Орлик діяли за наказами ЦУПКОМУ⁸⁴ у складі північного повстанського фронту, а Цветковський як командир південного повстанського фронту, то їхня взаємодія є заздалегіть продумана і є складовою різних операцій. Інші загони часто співпрацювали для виконання конкретних завдань. Якщо згадати випадок зв'язків Кравченко і Трейко, то на початку травня ці два отамани з'єднали свої загони для того, щоб звільнити арештованих і семінаристів, які знаходяться в тюрмі в Бердичеві⁸⁵. Звичайно, були і більш далекосяжні ідеї. У своїх спогадах Яків Гальчевський-Войнаровський оповідає про плани об'єднання всіх ватажків Сквирського повіту для спільного повстанського руху, який би потім розширився і на інші території. Автором даних

⁸¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 56.

⁸² Там само. – Арк. 68.

⁸³ Там само. – Арк. 41

⁸⁴ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 році (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 143.

⁸⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 103.

ідей був отаман Карий, який в першу чергу бажав приєднати до себе загін Трейка та Пугача⁸⁶. Подібні локальні об'єднання загонів були дуже поширені. Так в районі Погребища дрібні загони з'єдналися в один великий, кількість якого сягла 300 людей⁸⁷. Часто такі загони просто тримають між собою зв'язок, але не оперують разом. Важливо, що загони, які діють в Ставищенських лісах, а це близько 600 повстанців, відсилають делегацію до Петлюри, щоб висловити загальну готовність⁸⁸. Таким чином можна бачити, що загони тримають зв'язок між собою, очікуючи сигналу про загальне повстання, для цього навіть переховують зброю під землею, щоб в потрібний час нею скористатися. Деколи створювалися постанські загони в честь окремих отаманів. Таким став загін ім. Богатиренко⁸⁹, названий в честь одного з відомих отаманів, який відійшов від керування своїм загоном, де його замінив отаман Гайовий. Варто ще зазначити, що були випадки, коли загони створювалися для вливання в конкретний загін, як от загін Савка, який формувався для «вливання» до Лисиці.⁹⁰ Цікавим є випадок, коли отаман Семен Нікон (Коновалов) закликав до спільного повстання з махновцями⁹¹, проте дані ідеї рідко зустрічали прихильності серед інших повстанців на Київщині.

Загалом повстанські напади фіксуються по всій губернії, які продовжують зростати в своїй кількості і масштабності. Збільшується також і кількість отаманів та загонів. Вперше згадка про отамана Лисицю і Дорошенка з'являється наприкінці березня, що супроводжується даними про напади останніх на різні інстанції⁹². Натомість, радянська сторона часто втрачає «слід» повстанців, а тому фіксує їхнє можливе місце перебування «заднім числом» та вкрай рідко. В цей

⁸⁶ Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. — Краків: Українське видавництво, 1941. — С. 105. (205)

⁸⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 642. — Арк. 142.

⁸⁸ Там само. — Арк. 139.

⁸⁹ Там само. — Арк. 139.

⁹⁰ Там само. — Арк. 136.

⁹¹ Там само. — Арк. 127.

⁹² Там само. — Арк. 17.

час дуже цінуються свідчення місцевих жителів, які виступають в ролі інформаторів. Таким чином було отримано повідомлення про знаходження загону Дерещука-Мельникова, який оперував в районі с. Нарубайки (Ново-Архангельський район), а також доносилися інформація про ступінь озброєності загонів: жителі с. Сухояси (Біла Церква) повідомили про гарну озброєність загону Сука⁹³. Останній, разом з отаманом Бузиною надалі знаходяться в районі Ракитного і вимагають велику суму грошей (під виглядом контрибуції «с окрайского») у місцевих торгівців, а також намагаються переманити червоноармійців на свою сторону⁹⁴. В Радомишльському повіті було «відбито» лист в одного загону від отамана Богатиренка «представителю» з с. Соловейко з погрозою репресивних мір, якщо не будуть прислані нові мобілізовані до загону⁹⁵. Відтак описується небезпека життя мирного населення і червоноармійців.

Власне ці звіти відсилаються до вищого керівництва і мають на меті показати небезпеку, з якою слід рішуче боротися. Питання загрози життєдіяльності мирного населення стає ключовим в питанні причин боротьби з повстанцями, які боролися не тільки з представниками радянської влади, а й деколи нападали на мирних жителів. Так 19 квітня невідомий загін напав на залізничний пост біля станції Бородянка і захопив 30 робочих⁹⁶. Проте не можна приписувати дану діяльність всім повстанцям, це є ознакою окремих загонів, політичну чи соціальну приналежність яких неможливо прослідкувати. Окремо виділяються також єврейські погроми. Велику увагу приділено свідченням, в яких описується «вирізання євреїв» у Сквирському повіті, де було вбито 14 людей⁹⁷.

⁹³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 41.

⁹⁴ Там само. – Арк. 80.

⁹⁵ Там само. – Арк. 97.

⁹⁶ Там само. – Арк. 92.

⁹⁷ Там само. – Арк. 69.

Більше того, небезпека виявляється у збільшенні планів і амбіцій повстанців. Так в районі Боярки Сенька Славченко організовував загін, чисельність якого вже досягла 100 людей. Отаман ставив собі за ціль напасти на Київ 1 травня, перед цим взірвавши залізничний міст⁹⁸. Не зрозуміло, яким чином Сенька Славченко намагався реалізувати цей план, адже він був досить інфанльтивним і залишився лише на словах, однак він описує певний ентузіазм повстанців та їх оптимістичні прогнози.

Велику активність проявляє загін отамана Орлика, який часто проводить операції, які супроводжуються нападами на військові частини ЧА та міліцію, як от в Макарові, де намагався взяти її представників в полон⁹⁹. 5 квітня його загін напав на Гостомель, де розбив роту 2-го стрілецького полку, а 7 квітня на лісопильний завод в районі с. Ханів-Яхнівка¹⁰⁰. Також відбуваються напади на залізничні станції, як от 11 квітня, коли загін Орлика кількістю в 300 людей напав на станцію Трубецьку¹⁰¹.

Проте чисельність повстанців зростає не щомісяця, а вже щодня. Загін отамана Кравченко, який, за словами агентів ВУЧК, має петлюрівський окрас, оскільки в загоні наявні жовто-блакитні стяги¹⁰², 5 квітня складала 200 людей¹⁰³, а на 10 травня вже 700¹⁰⁴. Цифра вражає, але варто зазначити, що це не постійна чисельність загону. Часто загони співпрацюють між собою. Так отаман Кравченко на початку квітня співпрацював з Трейко, але кількість в 200 людей була зазначена ще до з'єднання загонів. А в травні ще з якимось загonom, теж очевидно, що з Трейко, адже вони часто оперують в одному й тому ж повіті. Тим більше, що у квітні Кравченко прямував в сторону Бердичева, а кількість в 700

⁹⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 76.

⁹⁹ Там само. – Арк. 41.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 49.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 81.

¹⁰² Там само. – Арк. 107.

¹⁰³ Там само. – Арк. 96.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 103.

повстанців була зафіксована в Бердичівському повіті. Трішки пізніше, в зведеннях ми зустрічаємо вже кількість людей в загоні Краченка, що складає 500 повстанців, які знаходилися в тому ж таки Бердичівському повіті, до того ж тут не було вказано, що це є з'єднаний загін¹⁰⁵.

Із збільшенням активності і чисельності повстанського руху, а також її пасивності щодо можливості амністування, зростає опір радянської сторони, яка обіцяла «бандитам» цілковите знищення в разі відмови переходу на сторону СРСР. Відповідно, так і сталося. Боротьба почала неспинно загострюватися. Інформація про місце розташування, чисельність загонів, ідентифікація персоналій повстанців залишалася важливою справою агентів, проте основним завданням стала повна ліквідація повстанського руху. Відтак можна спостерігати більше успішних операцій червоноармійців та агентів ВУЧК.

На початку квітня ми можемо бачити постійні згадки у зведеннях про переслідування повстанських загонів. Наприклад, в Уманському повіті ескадрон 134 бригади бився з бандою Хмари, а потім розпочав активне переслідування. В результаті загін Хмари було відтіснено до Брацлавського повіту, де отаман намагався заручитися підтримкою місцевих жителів проти червоноармійців, також він оголосив, що хоче здійснити виступ в найближчий час¹⁰⁶. Також було захоплено загін Кордалевича, який намагався втекти, але в результаті втратив свою зброю¹⁰⁷.

На кожен виступ повстанців слідувала відповідь радянської сторони. Якщо якийсь загін нападав на село, як от 10 квітня в Нишиловичах, то мав великі втрати: зі ста повстанців залишилося живими і на волі лише 60 людей¹⁰⁸. Свідчення про операції повстанських загонів чергуються з маленькими «перемогами» більшовиків. Так в першій половині травня ми отримуємо звіт по

¹⁰⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 114.

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 41.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 81.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 92.

захопленню ад'ютанта Мордалевича, який розповів про заклики останнього до боротьби з радянською владою¹⁰⁹; також було «виловлено» отамана Сука (Сученко), який був доволі серйозним ворогом та оперував здебільшого в Білоцерківському повіті, а тепер під пильним наглядом посиленого конвою доправляється до Києва¹¹⁰. А в цей же час у Сквирському повіті невідомий загін напав на село Лучин, де захопивши з собою всі документи «волревкома», взяв в полон воєнка та втік¹¹¹.

Гарно організована робота агентів по боротьбі з бандитизмом стала успішною в період березня-травня не просто так. Якщо раніше збір інформації про становлення і діяльність повстанського руху на Київщині базувався на військових, цивільних свідченнях, то на початку квітня на співпрацю з чекістами було перетягнуто самого Грудницького, який відповідав за військовий відділ Цупкому¹¹². Це був найкращий з усіх можливих інформаторів, який отримував звіти від своїх підлеглих, а потім передавав відомості агентам ВУЧК. Таким чином, чекісти регулярно отримували дані про знаходження того чи іншого загону, його завдання, чисельність, позиції тощо, які допомагали червоноармійцям успішно вигравати бої, відбивати напади.

Оскільки радянська влада почала жорстокіше і активніше боротися з повстанським рухом, то часті невдачі деморалізували повстанців, які врешті виявляли цікавість до амністії, хоча на початку травня це дійство ще не було масовим. Однак все ж зустрічаються згадки про амністованих «бандитів». Хоч перший випадок амністії фіксується в Канівському повіті, де 10 травня до «представителя» з'явилося 8 повстанців¹¹³, а вже 11 травня добровільно з'явилися

¹⁰⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 127.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 127.

¹¹¹ Там само. – Арк. 127.

¹¹² Шевченко В. Юліан Мордалевич: доля петлюрівського отамана // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Спецвипуск II. — Дрогобич: Посвіт, 2015 – С. 82.

¹¹³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 102.

на амністію повстанці з загонів Лисиці та Зигмунда¹¹⁴. Проте були випадки, коли повстанці приходили «складати зброю» до більшовиків навіть без амністії, висловлюючи бажання воювати на стороні радянської влади: «17 квітня у Звенигородську волость прийшло 37 бандитів, лише п'ятеро з кіньми та зброєю, та захотіли служити в ЧА»¹¹⁵. Окрім цього, за думкою В'ячеслава Василенка, амністованими повстанці ставали не лише добровільно. Не зважаючи на те, що в кожному документі підкреслюється «добровільність», дослідник наводить приклад, коли повстанця Іпатія Царенка було саме захоплено червоноармійцями і амністовано¹¹⁶.

Відтак можна сказати, що загальна ситуація в період березня – травня 1921 року була своєрідним вибухом повстанського руху: він збільшувався, озброювався, здійснював безліч операцій. Таким чином повстанський рух став справді небезпечним для радянської сторони, яка в свою чергу поставила чітке завдання перед собою – ліквідувати його. Амністія мало чим допомогла чекістам в цей час, однак боротьба загострювалася: Цупком розкладався зсередини, повстанці опинилися зрадженими, втрати ставали все більшими, а фінансування і підтримка – ні, що з часом призвело до вимушеного зацікавлення амністією, яка обіцяла повстанцям нове життя.

Дедалі більше загонів потерпали від червоноармійців, втрачали своїх отаманів, що призводило до різних наслідків. Хтось, втративши лідера, не бачив далі можливості збройної боротьби, а відтак приходив «на амністію», хтось переходив до іншого загону. Проте не завжди загони розформовувалися, часто командування перебирали інші повстанці, а відтак загін носив нове ім'я, яке досі

¹¹⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 126.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 81.

¹¹⁶ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 103.

агентам ВУЧК не було відомим, а тому вони фіксували його як новий невідомий загін.

Таким чином після схоплення отамана Сука 17 травня, його загін втратив декількох повстанців, що перейшли на радянську сторону 25 травня, здавши власну зброю в «червоноармійську казну»¹¹⁷. Сам загін продовжував функціонувати, але вже під керівництвом Калини та носив назву «Окремий лісовий загін». Власне, він був сформований із залишків загону Сука. Надалі загін зазнає невдач в боях і деморалізується, посилаючи листи з погрозами радянській владі¹¹⁸. А невдовзі отаман Сук, який очевидно вирішив амністуватися, призве своїх повстанців перейти на сторону РС¹¹⁹.

Подібно до отамана Сука діє також Пугач, котрий вважається петлюрівським отаманом. Він сам розповів органам ВУЧК, що керував усім повстанським рухом на Звенигородщині, а директиви отримував від уповноваженого закордонного уряду УНР. 21 травня отаман добровільно з'явився на амністію¹²⁰.

Після того, як загін отамана Орлика був розбитий 5 травня в районі Буди, то його діяльність була майже непомітною. Відмічається повна пасивність загону¹²¹. Надалі його постійно переслідують для кінцевого ліквідування¹²². Невдовзі загін Орлика отримав з Києва по залізничному зв'язку 20 гвинтівок і 50 бомб, які відправили їхні союзники під виглядом червоноармійців¹²³, що пояснює життєздатність загону на початку червня. Однак проблеми залишаються, при чому не лише зовнішні, а й внутрішні. Орлик вступає в конфлікт зі своїм союзником Струком, причина якого замовчується: «9 червня в с. Клавдієво

¹¹⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 129.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 141.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 131.

¹²⁰ Там само. – Арк. 131.

¹²¹ Там само. – Арк. 102.

¹²² Там само. – Арк. 146.

¹²³ Там само. – Арк. 152.

Орлик зустрівся із загonom Струка. Між Орликом і Струком сталася бійка, після чого Орлик зірвав з нього пагони, обеззброїв його і загін. Всіх, хто був в пагонах – розстріляли, інших розпустив по домах. Сам прийняв рішення перейти на сторону Соввласти»¹²⁴. Відповідно складається враження, що саме після розгрому загону, Орлик обдумував пропозицію амністії, або ж внутрішні чвари довели його до відчаю.

Схожі сутички мали місце впродовж усього літа 1921 року. Однією з найцікавіших є ситуація, коли отаман Лихо вів перемови з агентами ВУЧК для переходу на радянську сторону. Однак під час перемовин на нього та чекістів напав загін Снищука, який вимагав відмовитися від амністії та приєднати загін Лихо до його під страхом смерті¹²⁵.

Причиною кожного з моїх роздумів про розчарування в повстанській діяльності є те, що заплановане всенародне повстання так і не відбулося, а діяльність Цупкому взагалі опинилася під загрозою¹²⁶, а відтак будь-яка проблема все більше тиснула на повстанців, які по-трохи почали втрачати віру в загальне повстання, та й взагалі можливість боротьби. Відтак Орлик перейшов з усім своїм загonom на сторону РС 3 липня¹²⁷.

Не можна сказати, що повстанці легко приймали пропозицію амністії. Часто це були довгі, тривожні перемови між отаманами і «уповноваженими» радянської влади, які намагалися переконати повстанців, що амністія є добровільною і справжньою. Не дивно, що зустрічалися такі випадки, коли повстанці просили в пастухів хліба і запитувала як вчиняють більшовики з амінстованими¹²⁸. Таким чином ми бачимо сумніви у багатьох людей, які не

¹²⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 152.

¹²⁵ Там само. – Арк. 208.

¹²⁶ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 році (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 145.

¹²⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 161.

¹²⁸ Там само. – Арк. 146.

вірять, що сказане більшовиками стане для них реальним, а не обернеться допитами і смертю.

Процес «переходу» на сторону «Соввласти» міг тривати місяцями. Саме так сталося з отаманом Орликом. Перемовини між ним і «уповноваженим» тривали в секретному форматі протягом червня-липня. На вирішальних переговорах були присутні Смутненко (Фоменко), який був помічником Орлика, Грізний – обидва офіцери старої армії. З іншої сторони – товариш Гавро, уповноважений у справах боротьби з бандитизмом, та його 2 помічники. Цікавим є спостереження агентів, які демонструють, що Смутненко справді вірив у щирість амністії та легко розповідав про деталі діяльності загону, а Орлик навпаки надто нервував, постійно радився зі своїми помічниками. Після 6 годин переговорів був зіставлений протокол на російській та українській мовах, що показує шанобливе ставлення агентів до повстанців, більше того, їх навіть припинили називати бандитами, натомість на повстанській манер відтепер іменували козаками. Це схоже на своєрідне задобрення повстанців, аби показати своє прихильне ставлення і безпечне майбутнє. Відтак, Орлик все ж вирішив здатися, але підкреслив, що перш хоче реабілітувати себе в спільній боротьбі проти «бандитизму» в складі Червоної Армії. Поїхати до Києва Орлик відмовився, натомість посилає своїх делегатів – Смутненка та Грізного, які мали повернутися з листом від отамана Струка¹²⁹.

Повстанці із загону Орлика не вважали отамана зрадником, більше того, вони були раді такому розвитку подій, якого зі страхом очікували. Сам процес викликав загальне хвилювання, адже хоч і були прийняті міри безпеки, щоб штаб отамана і його самого не вбили, проте всі чекали саме кінцівки: «Перемови відбувалися на полі між лісами на північ від Бородянки, де за ними спостерігали з 10 біноклей». Видно, що повстанці Орлика повністю довірилися своєму

¹²⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 163.

отаманові, адже при будь-якому розкладі вони все одно бажали залишитися з ним, оскільки будь-хто міг амністуватися в будь-який момент, хоч це і було питанням честі. Натомість, отримавши бажаний результат, повстанці пообіцяли вигнати «бандитів» з Київського, Радомишльського і Чорнобильського повітів за 4 тижні, оскільки «боротися з більшовиками – це марна справа»¹³⁰

Відтак 12 липня Орлик з товаришами прибув особисто до «комбригу» в Бородянку, де отримав інструкції по боротьби з бандитизмом в Київському повіті. Вже по обіді він разом з 2 кінними загонами виїхав в Гостомельський район для ліквідації загону Хвостенко. Однак Орлик не довго був на стороні РС, цього ж дня його знову оголосили «ворогом народу» і прийняли всі можливі міри для ліквідації загону і його отамана¹³¹. З цього часу Орлик зі своїм загonom продовжує активну боротьбу¹³², але не відмовляється від амністії час від часу повертаючись до думки про неї, адже станом на 9 серпня в його заgonі залишається лише 16 людей, а сам отаман отримав поранення в плече¹³³.

З цього стає зрозуміло, чому отаман 9 серпня написав листа повстанцям зі свого загону, які скоріше за все в цей час були розпушені по хатах, де зазначив місце і час для переходу на сторону «Соввласти»¹³⁴. Таким чином видно, що Орлик досі сумнівається у правильності будь-якого вибору. При цьому варто зазначити, що з 18 червня КГБ розпочала активну фазу ліквідації Цупкому: була заарештовано її діячів, отримано важливу політичну та військову інформацію, що дезорганізувала повстанський рух, до числа якого й входив Орлик та його загін¹³⁵. Навіть новостворена 5 серпня інституція «Козача Рада», яка складалася з вцілілих

¹³⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 163.

¹³¹ Там само. – Арк. 165.

¹³² Там само. – Арк. 183.

¹³³ Там само. – Арк. 206.

¹³⁴ Там само. – Арк. 206.

¹³⁵ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 році (за документами ГДА Служби безпеки України) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 145-146.

членів Цупкому не змогла врятувати ситуацію, адже виконувала лише інформаційну роль, а зв'язок із закордонням взагалі втратився¹³⁶. Відтак більшість отаманів діяли самостійно, кожен обираючи власний шлях.

Повернемося до листа, що його Орлик відіслав своїм повстанцям. Власне, він був перехвачений отаманом Струком, який потім написав новий лист, що був доставлений «комбригу». В ньому говорилося про те, що Орлик відходить в ліси, а не здається РС. В той же вечір Струк напав на Орлика¹³⁷. Очевидно, що зовнішні обставини загострювали стосунки між отаманами, які мали власні погляди на теперішню ситуацію, що ще більше поглиблювало дезорієнтацію звичайних повстанців.

Важливою подією, яка однозначно вплинула на діяльність повстанського руху, є амністія отамана Мордалевича, який був командувачем другої повстанської групи північного фронту¹³⁸, а отже під його керівництвом діяло багато отаманів, для яких він був авторитетом, більше того, вони повинні були діяти лише за його наказами, підкоряючись будь-якій його волі¹³⁹. 14-16 червня отаман вирішив перейти на радянську сторону: «Результатом действия О. О. КВО и долгих переговоров Р.В.С. КВС и Окружного совещания с командующим Северным повстанческим фронтом УНР отаманом Мордалевичем – явился добровольный переход его на сторону Соввласти»¹⁴⁰. Отаман Мордалевич прийняв це рішення особисто для себе, не залучаючи повстанців зі свого загону. Та все ж це стало причиною дезорієнтації не лише на вищому щаблі керівництва,

¹³⁶ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 році (за документами ГДА Служби безпеки України) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 146-147.

¹³⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 642. — Арк. 206.

¹³⁸ Шевченко В. Мордалевич Юліан Арсентійович // Енциклопедія сучасної України. — 2019. — 14 квітня / Електронний ресурс: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=69255, відвідано 20.05.2020.

¹³⁹ Шевченко В. Юліан Мордалевич: доля петлюрівського отамана// Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Спецвипуск II. — Дрогобич: Посвіт, 2015 — С. 81.

¹⁴⁰ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 642. — Арк. 143.

а й вже на більш нижчих рівнях, оскільки чим більше впливових отаманів переходили на радянську сторону, тим більше про неї задумувалися інші повстанці, які втрачали своїх лідерів. Володимир Шевченко вказує, що 15 червня до отамана Мордалевича на його просьбу прийшли «два ватажки його з'єднань – Гурман та Верпахівський, які також здалися з усіма бійцями та зброєю»¹⁴¹, що є свідченням авторитетності думки отаманів та наслідування її іншими повстанцями.

Агенти ВУНК прагнули використати це у власних цілях, а тому використовували імена амністованих отаманів як метод агітації при перемовинах з іншими впливовими отаманами¹⁴². Так через отамана Амброшевича ведуть переговори з Лихом для переходу на радянську сторону. Однак отаман вирішив обговорити це питання разом зі своїм загonom, пояснюючи це «організованістю загону». Відтак доки повстанці не обговорять спільно дане питання та не отримають наказ від головного штабу (в даному випадку – від Орлика), не можуть прийняти рішення¹⁴³. Помітно, що існує невпевненість у правильності вибору, отамани веліють слідувати авторитетній верхівці, яка допоможе зрозуміти, як слід діяти, чи можна довіряти амністії, які є накази, чого взагалі чекати, в що вірити. Проте існує й інша проекція впливу отаманів на свої загони. Гурман, який керував частиною загону Мордалевича, виконував роль агітатора та влаштовував навіть мітинги, аби переконати інших повстанців амністуватися¹⁴⁴. Подібно діяв і отаман Цвєтковський, котрий вважався надійним агітатором для радянської сторони: «2 серпня в м. Виноград Цвєтковський розклеїв заклики до переходу на радянську сторону (1000 екземплярів) і сказав,

¹⁴¹ *Шевченко В. Юліан Мордалевич: доля петлюрівського отамана*// Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Спецвипуск II. — Дрогобич: Посвіт, 2015 – С. 83.

¹⁴² Там само. – С. 84.

¹⁴³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 159.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 153.

щоб всі повстанці з'їжджалися до м. Виноград і чекали його там»¹⁴⁵. У зведеннях наголошується, що Цветковському довіряють більшість петлюрівських отаманів, але слід краще їх перевіряти¹⁴⁶. Очевидно, що після випадку із Орликом, чекісти перестають сліпо довіряти намірам отаманів. Однак їм не завжди вдавалося контролювати справжні мотиви отаманів: амністувавшись, отаман Чорний Ворон все ж передумує здаватися радянській владі та тікає¹⁴⁷, хоч перед цим і агітував Завгороднього, а разом з ним близько 2000 повстанців здатися¹⁴⁸. Вплив одного отамана на іншого базувався не лише на авторитетності котрогось, а також і через родинні зв'язки. Так перемови із загonom Хвостенко (що також був ад'ютантом Струка) ведуться безпосередньо при старшому Хвостенко, який намагається схилити його до переходу на сторону «Соввласти»¹⁴⁹.

Цікавим також є момент, коли чекісти відмічають отаманів, які начебто керують певними загонами, хоча при цьому ті особи аж ніяк ними не є. Можливо, так звані «отамани» лише керують частиною певного загону в певний час або ж взагалі не мають жодного стосунку до керівництва. Таким чином часто фіксується загін Яблучка, який насправді є не отаманом¹⁵⁰, а ад'ютантом Мордалевича¹⁵¹. Таких випадків доволі багато, адже автори цих звітів могли не володіти усією інформацією, могли плутати отаманів, свідомо чи несвідомо приписуючи їм керівництво окремими загонами чи їх входження/підпорядкування більшим загонам. Безумовно, що отамани могли отримувати посади в інших загонах або сваритися між собою і дрібнити загони.

¹⁴⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 196.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 188.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 210.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 194.

¹⁴⁹ Там само. – Арк. 206.

¹⁵⁰ Там само. – Арк. 159.

¹⁵¹ Шевченко В. Юліан Мордалевич: доля петлюрівського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Спецвипуск II. — Дрогобич: Посвіт, 2015 — С. 82.

Прояснити ці суперечливі моменти можуть лише додаткові джерела, які, на жаль, за саодинокими винятками просто відсутні.

Відсутність загального керування, зневіра в подальшу можливість боротьби, міжособистісні та міжгрупові конфлікти штовхали все більше повстанців відійти від боротьби. Відтак, не дивно, що кожен звіт переповнений інформацією про амністованих повстанців. Більше того, їх використовували для виявлення і ліквідації тих, хто ще не перейшов на радянську сторону: «В Таращанському районі 19 серпня добровільно з'явився колишній начштабу з'єднаних загонів Цветковського і Дерещука, Агринов, який використовується для боротьби з дезертирством»¹⁵², а отаман Білоус також при амністії допоміг важливою інформацією про повстанців¹⁵³, після амністії Мордалевича, йому було надіслано документи, в яких розповідалося про положення армії Юрія Тютюнника, яка невдовзі збирається перейти межу кордону¹⁵⁴. Влітку 1921 року амністовано було повстанців із загону Дороша (потім Матусевича)¹⁵⁵, отаман Амброш(з)евич зі всім своїм загonom та зброєю¹⁵⁶, відомий повстанець Магомет, який подав важливу інформацію про «положення петлюрівщини за кордоном»¹⁵⁷, отаман Кравченко¹⁵⁸, Кучеренко та увесь його загін¹⁵⁹, так само і Цветковський з 40 повстанцями¹⁶⁰, також повстанці Гайового, котрі після розбиття їхнього загону, залишилися без лідера, що переховується,

¹⁵² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 215.

¹⁵³ Там само. – Арк. 148.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 147.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 156.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 152.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 152.

¹⁵⁸ Там само. – Арк. 159.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 163.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 188.

відмовляючись переходити на радянську сторону¹⁶¹, подібна ситуація і з загonom Струка¹⁶², отаман Ярошенко¹⁶³, Чорний Ворон¹⁶⁴ та багато інших.

Ті, хто відмовився від амністії, опинилися в скрутному становищі. Загін Струка було майже повністю ліквідовано. Одна частина повстанців разом з командирами розділів перейшли на радянську сторону, здавши зброю та особисту печатку отамана Струка¹⁶⁵. Інша ж зазнає невдач в районі Іванкова, де втратила багато зброї, телефонної та телеграфної апаратури, коней¹⁶⁶. Отаман Гайовий взагалі втратив керування своїм загonom, лише деякі його повстанці продовжують працювати разом, але здійснюють здебільшого грабунки¹⁶⁷. Частина отаманів було повністю ліквідовано. Так в бою в районі Буди Воробйової 27 липня було розгромлено загін отамана Музику, самого лідера та частину його загону було вбито¹⁶⁸. Загін Хвостенка, або ж командира частини загону Струка, було розгромлено в районі Ясногородки місцевою міліцією¹⁶⁹. Так само сталося з Уденцюком, якому довелося втікати, адже майже половину його загону було знищено¹⁷⁰. Також 31 липня було ліквідовано загін Бугая, який оперував в районі Білої Церкви. Самого отамана заарештували, його помічника Коваленка вбили, частина загону також була арештована, частина – перейшла на сторону «Соввласти»¹⁷¹.

Чекісти спостерігали за розладом загонів, відслідковували дії отаманів, таким чином роблячи висновки про настрої повстанців та їх лідерів. Так у зведеннях фіксується дезорієнтації та деморалізація загону Чорного, що оперував

¹⁶¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 166.

¹⁶² Там само. – Арк. 168.

¹⁶³ Там само. – Арк. 169.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 187.

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 168.

¹⁶⁶ Там само. – Арк. 184.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 165.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 188.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 191.

¹⁷⁰ Там само. – Арк. 191.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 193.

у Канівському районі. Невдовзі стає відомо, що сам отаман переховується, 25 людей з його загону з'явилося на амністію, після чого були «розпущені по хатах», сам загін знімається з обліку¹⁷². Але при цьому частина загону продовжує переховуватися в районі Трипілля¹⁷³.

Таким чином ми бачимо, що з травня і впродовж усього літа 1921 року повстанський рух зазнає значної небезпеки з боку радянської сторони, план якої полягав у цілковитій ліквідації повстанського руху. Він був націлений як і на основний центр, який регулював дії «петлюрівських» отаманів – Цупком, так і локально, винищуючи загони один за одним. Ліквідація отаманів була однією з найважливіших завдань, адже завдяки цьому можна було остаточно дезорієнтувати рядових повстанців. Відтак ми бачимо, що систему було зруйновано від верху до низу. Загальне народне повстання не було реалізовано, а це похитнуло більшість повстанців, які втрачавши лідерів, втрачали також і віру на перемогу. Таким чином амністія стала можливістю розпочати нове життя, адже старі ідеї вже не здавалися такими реальними. В цей період ми бачимо зовнішній та внутрішній розлад, який призводить до зменшення повстанського руху, його деградації, але все ж не до повної ліквідації.

¹⁷² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 196.

¹⁷³ Там само. – Арк. 210.

Розділ IV. Відновлення повстанського руху восени 1921 року

Здавалося, амністія мала принести спокій і мир повстанцям, однак все було не так просто. Існує декілька проєкцій майбутнього амністованих. З однієї сторони вони повинні були повернутися до мирного життя: працювати, вести господарство тощо. Як уже згадувалося раніше, деякі амністовані допомагали чекістам боротися з повстанським рухом. Деякі уникали цієї роботи, як от отаман Мордалевич, який прагнув працювати вчителем після амністії. На жаль, йому це не вдалося, адже перед ним «закрилися двері», від свого минулого він не міг втекти, приховати, таким чином назавжди залишившись «зайвим» та «небезпечним» для радянського суспільства¹⁷⁴. Амністовані повстанці не могли повернутися до мирного існування, оскільки назавжди отримали клеймо «політично небезпечних», яке залишало їх ворогами радянського суспільства до кінця їхнього життя.

Таким чином подальший шлях кожного повстанця обмежувався пильним наглядом уряду, який мав на меті позбутися його або ж повністю знівелювати роль повстанця як окремої людини. Відповідно, учасників повстанського руху відправляли до лав Червоної Армії. Відтак повстанець покидав свою землю, щоб виконувати завдання нової влади. Більше того, це був гарний людський ресурс для війни, якого не було шкода. Таким чином радянська влада «вбивала двох зайців одним пострілом»: унеможливлювала будь-яке продовження повстанської діяльності людини та її вплив на інших, а також поповнювала ресурс ЧА, який можна вдало використати¹⁷⁵.

Нове щасливе життя могли отримати далеко не всі. Навіть ті, хто бажав амністуватися все одно мали отримати відповідне покарання за скоєні злочини.

¹⁷⁴ Шевченко В. Юліан Мордалевич: доля петлюрівського отамана // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Спецвипуск II. — Дрогобич: Посвіт, 2015 — С. 84.

¹⁷⁵ Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2011. — №1. — С. 101-102.

Так В'ячеслав Василенко наводить приклад двох повстанців із загону отамана Дерещука, що оперував в Уманському повіті. Михайла Горбатенка та Федора Усатіна було засуджено «до двох років концтабору з урахуванням амністії»¹⁷⁶.

Також були такі, які після амністії знову поверталися до повстанської діяльності, при цьому як в складі «свого» старого загону, так і в новостворених з амністованих повстанців. Прикладом першого є люди Орлика та й сам отаман, які продовжили після амністії оперувати у звичних для себе районах, після чого їх було знову оголошено ворогами РС. Також є свідчення, що амністовані повстанці, які є жителями м. Гористайполе та с. Приборськ тримають тісний зв'язок із загonom Струка¹⁷⁷. Відповідно це було або бажання доєднатися до загону Струка, або ж можливість співпраці чи координування операцій. Другий випадок, який супроводжується створення нового загону виключно з амністованих повстанців був зафіксований у Звенигородському повіті¹⁷⁸. Однак це міг бути не новий загін, як подається у зведеннях, а просто не ідентифікований.

Наступна проекція стосується не тільки повстанців, а й армії Юрія Тютюнника, настроїв суспільства. Серед сіл Київської губернії поширюються плітки, що скоро прийде армія Симона Петлюри, тому селяни відмовляються платити продподаток, очікуючи отамана¹⁷⁹. Також є свідчення, що «в повіті циркулюють плітки про «переброску» із-за кордону декількох петлюрівських загонів під керівництвом Тютюнника»¹⁸⁰. Відтак можна сказати, що частина суспільства очікує на прибуття отамана та зміну влади. Це дає певну надію амністованим повстанцям, які в свою чергу приєднуються до цих військових загонів. Таким чином ми отримуємо свідчення про це в зведення від 15 липня, де

¹⁷⁶Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 104.

¹⁷⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 215.

¹⁷⁸ Там само.. – Арк. 160.

¹⁷⁹ Там само. – Арк. 210.

¹⁸⁰ Там само. – Арк. 203.

фіксується знаходження частина армії Тютюнника, кількістю в 1000 людей, куди приєдналися і продовжують приєднуватися амністовані повстанці та отаман Амбрезович¹⁸¹.

Реакція населення на амністію повстанців є двоякою. З однієї сторони вони раділи примиренню, як от під час перемовин Орлика і агентів ВУЧК. З іншої обурювалися. Так ми можемо бачити звіти про терор місцевої поліції в Білоцерківському повіті, де налякані амністовані «розбігаються по селах»¹⁸². Також ходять плітки, що Богатиренка, дуже відомого отамана, що був раніше амністований, розстріляли. Відтак повстанці втікають до лісів де переховуються¹⁸³

Відтак чим більше повстанці дізнавалися про долю амністованих, тим більше поверталися до збройного супротиву. Більше того, ППШ, яке вбачало неможливість проведення загального повстання влітку, бажала виконати це восени. Не зважаючи на те, що повстанські комітети були викриті і їхня робота звелася нанівець, Юрій Тютюнник, що був генералом Повстанської армії, продовжував готуватися до Листопадового рейду та наполягав на його реалізації. Хоч більшість повстанців наприкінці літа були пасивні, ППШ надіялося «сколихнути» селянство вже під часу походу військ УНР, що і мало б акумулювати всенародне повстання¹⁸⁴.

У вересні амністія перестає бути популярною, все менше й менше повстанців складають зброю на користь радянської влади. Натомість своїми діями та активністю повстанський рух стає схожим на той, яким був у квітні-травні. Починаються повстанські спалахи по всій губернії. В кожному повіті пишуться зведення про напади на заводи та представників радянської влади. Так

¹⁸¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 174.

¹⁸² Там само. – Арк. 193.

¹⁸³ Там само. – Арк. 195

¹⁸⁴ *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головні команді військ УНТу 1921 р. // Український історичний журнал. - 2001. - № 5. - С. 114.

у Бердичівському районі було «порублено» 6 міліціонерів та «індоринтора чекістів»¹⁸⁵. А в Київському районі загоном Орлика було захоплено автомобіль представника «нароборони»¹⁸⁶. В селі Шабино захоплено представника «замкомісії»¹⁸⁷.

Популярними залишаються грабунки продовольства, червоноармійської форми, телеграфних та телефонних апаратів, зброї. В даній сфері діяльності активним є загін отамана Трейка, котрий вважається другим за авторитетністю та чисельністю в Бердичівському повіті після отамана Мордалевича¹⁸⁸. На початку вересня загін Трейка напав на Нахаринський цукровий завод, а на день раніше загін Кравченко-Карого захопив 133 відра спирту з «бинзаводу»¹⁸⁹. Цей же загін 7 жовтня двічі нападав на Новогреблівський цукровий завод, де убивши міліціонера, забрав мануфактуру, цукор, коня та гроші¹⁹⁰. Цікаво, що зі спогадів Якова Гальчевського ми бачимо, що ці троє отаманів тримали зв'язок між собою і оперували в Бердичівському повіті спільно¹⁹¹.

Окрім цього помітно, що продовжує працювати агентурна розвідка повстанців. Так отаман Яблучко працює в місцевій міліції Київського району¹⁹², однак його повстанська діяльність доволі відома чекістам, однак все ж для чогось утримують його на посаді та досі не заарештували. Скоріше за все за отаманом слідкують, щоб отримувати корисну інформацію про його та інших повстанців. Тим не менше, завдяки своєму положенні Яблучку вдається провести декілька важливих операцій. Так наприкінці серпня його загін напав на міліціонерський

¹⁸⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 224.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 225.

¹⁸⁷ Там само. – Арк. 238.

¹⁸⁸ *Гальчевський-Войнаровський Я.* Проти червоних окупантів. – Краків: Українське видавництво, 1941. – С. 88.

¹⁸⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 238.

¹⁹⁰ Там само. – Арк. 271.

¹⁹¹ *Гальчевський-Войнаровський Я.* Проти червоних окупантів. – Краків: Українське видавництво, 1941. – С. 91-92.

¹⁹² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 249.

штаб в селі Макарів, де розгромив його та викрав зброю у кількості 58 гвинтівок та 1 кулемету¹⁹³. А 10 жовтня загін Яблучка вбив червоноармійців і викрав їхню форму¹⁹⁴.

Також повстанці намагаються завдати максимальної шкоди місцевому уряду. Так в районі Райгородка невідомим загоном було зпалено 7000 пудів ржи¹⁹⁵. У Васильківському районі загін Яблучка підпалив «баржу» з зерном, яку супроводжував радянський агент¹⁹⁶. А в Чорнобильському районі 28 вересня в районі села Іванкова з'явився новий загін Шабета-Яковенко (100 осіб), який за даними розвідки ВУЧК займається винятково нападами на «совработников» і грабунками¹⁹⁷

Однак найбільше звітів наголошують на тому, що повстанці намагаються перервати як залізничний так і телефонний зв'язок між центрами. При чому це відбувається по всіх повітах впродовж усього вересня та жовтня. Наприклад, в Трипільському районі загін отамана Чорного обстріляв зі сторони Полтавського берега «прохід Тунель», що тимчасово розірвало сполучення¹⁹⁸. В Київському районі 17 вересня загін Орлика напав на станцію Трубецька, що біля Бородянки¹⁹⁹, розбив усі телефони та телеграфні апарати²⁰⁰. Також 7 жовтня Орликом було зупинено та знищено «етапний потяг»²⁰¹. 20 жовтня отаман Хвостенко напав на станцію Клавдієво (лінії Київ – Коростень)²⁰². Тут чітко помітно, що в період вересня-жовтня загони Орлика та його «прибічників»

¹⁹³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 224.

¹⁹⁴ Там само. – Арк. 270.

¹⁹⁵ Там само. – Арк. 224.

¹⁹⁶ Там само. – Арк. 249.

¹⁹⁷ Там само. – Арк. 257.

¹⁹⁸ Там само. – Арк. 238.

¹⁹⁹ Там само. – Арк. 247.

²⁰⁰ Там само. – Арк. 243.

²⁰¹ Там само. – Арк. 262.

²⁰² Там само. – Арк. 275.

займаються саме перериванням зв'язків між населеними пунктами, адже це були багаторазові операції²⁰³.

Причиною цьому були безпосередні накази уряду УНР, які заключалися в тому, що повстанські загони повинні підготувати все для реалізації плану Листопадового рейду. Якраз одним із моментів цієї підготовки було перервання сполучень та зв'язків, особливо тих, які були важливі та важкі в ремонті. Такі завдання отримали отамани Орлик, Брова та Левченко²⁰⁴. Агенти ВУЧК навіть відслідковували пересування загонів, щоб уникнути підриву роботи різних сполучень. А тому, коли було виявлено загін Орлика, Яблучка та Гонти біля станції на лінії Коростень-Київ, то поїзд, що вирушив з Бердичева, було повернено назад²⁰⁵. Також Орлик відповідав за забезпечення зв'язку між отаманами та поширення інформації даних, аби всім було відомо коли слід підняти загальне повстання²⁰⁶.

Незважаючи на підготовку до загального повстання та певне відродження збройного супротиву, повстанську діяльність в період вересня-жовтня не можна назвати успішною. Вона так і не повернулася до успіху, який здобула навесні цього року. Амністія негативно вплинула на повстанський рух загалом. Боротьба ставала все важчою. Відтак кількість амністованих хоч і зменшилась, та захоплених та розгромлених загонів ставало все більше. Так ми можемо бачити як на початку жовтня було розбито загін Онищука, оточено загін Бузини і Ляви, самого Бузину потім вбили²⁰⁷. Наступного тижня було вбито ще одного отамана – Олійника²⁰⁸. Це відповідно призвело до розгубленості повстанців зі згаданих

²⁰³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 247.

²⁰⁴ Срібняк І. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНТу 1921 р. // Український історичний журнал. - 2001. - № 5. - С. 114.

²⁰⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 305.

²⁰⁶ Срібняк І. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНТу 1921 р. // Український історичний журнал. - 2001. - № 5. - С. 114.

²⁰⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 263.

²⁰⁸ Там само. – Арк. 267.

загонів, вони втратили зв'язок та лідера, а відтак залишалися віддірваними від навколишніх подій. Тому зовсім не дивно, що загін Бузини та командир штабу з'єднаного загону Лиха-Олійника 24 жовтня з'явилися на амністію²⁰⁹. Подібна доля була і в повстанців Лиха, котрий співпрацював з Олійником: 27 жовтня вони виявили бажання перейти на радянську сторону, а вже 6 листопада здався отаман Дробовик – колишній сотник Лиха та помічник отамана Лисиці²¹⁰.

Сам факт скорого знищення повстанського руху, постійні переслідування спонукали повстанців «розійтися по хатах». Так сталося із загоном Трейко, котрий на початку жовтня розпався²¹¹. Однак на цьому діяльність загону Трейка не закінчується: він набирає нових людей, формуючи загін у «рідному» Сквирському районі, хоч останнім часом переважно діяв в Бердичівському повіті. Там він невдовзі з'єднається із загоном Гайового²¹². Часто повстанці залишалися оперувати невеликими групами будучи залишками своїх загонів, як от люди із загону Снищука та Червоного Діда²¹³. Та навіть вони потерпали від постійного переслідування та пильного нагляду агентів, які фіксували їхнє місце знаходження. Контроль руху повстанських загонів почав приносити користь. Так виявивши загін Шпака, червоноармійці вбили 8 повстанців та отамана, чим позбавили загін лідера і частину люду, що поглиблювало зневірення у інших²¹⁴. У Васильківському районі червоноармійці вбили в бою отамана Чайку та розпорошили його загін²¹⁵.

З кінця жовтня і в перших числах листопада ми можемо бачити масове об'єднання повстанських загонів. Зважаючи на посилення складності боротьби і наближення загального повстання дана тактика, можливо, походила від

²⁰⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 286.

²¹⁰ Там само. – Арк. 300.

²¹¹ Там само. – Арк. 271.

²¹² Там само. – Арк. 275.

²¹³ Там само. – Арк. 286.

²¹⁴ Там само. – Арк. 289.

²¹⁵ Там само. – Арк. 300.

переконань уряду, адже найвпливовіші отамани почали швидко кооперацію. Навряд би отамани почали це робити в звичайний день, оскільки чим більшими є загони, тим легше їх виявити і знищити. Так 20 жовтня загін Хвостенко з'єднався із Гонтою, а Яблучка з Голокопитенком²¹⁶. До Гайового приєднується загін Кесаря. При цьому з'єднання відбувається не за територіальним принципом, а більше за вподобаннями, тобто не впорядковано, адже Кесар знаходився в Білоцерківському районі, в той час як Гайовий з Трейко перебував у Сквирському²¹⁷. З Орликом мав з'єднатися Голубенко, що був його ад'ютантом і водночас керував частиною загону²¹⁸. Таким чином з'явилися великі загони, які почали масово нападати на «совработников», «комнежзаможов», переривати залізничні сполучення тощо, а тому становили серйозну небезпеку, яку більшовики намагалися негайно знищити²¹⁹.

На початку листопаду повстанські загони швидко активізуються і вливаються до армії Тютюнника. Це відбувалося не поступово. Більшість повстанських загонів різко покинули свої регіони оперування і попрямували на північ губернії до Бородянки, Макарова та Коростишева. З боку Коростеня вийшов загін Гонти, з Васильківського району декілька неідентифікованих загонів, з Чорнобильського повіту Орлик та Струк²²⁰. Звичайно, не можна сказати, що абсолютно всі чи навіть більшість загонів та їх лідерів долучилися до загального повстання. По-перше, це було багаторівневе об'єднання менших загонів до більших або співпраця різних отаманів, яке потім вливалось в більш широку армію. По-друге, комунікація розривалася на багато нижчих рівнях, що неможливо було проконтролювати, оскільки лідери загонів часто вже були або захопленими червоноармійцями чи агентами ВУНК, або вже мертвими.

²¹⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 305.

²¹⁷ Там само. – Арк. 278.

²¹⁸ Там само. – Арк. 279.

²¹⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 243.

²²⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 279.

Також не можна сказати, що селяни, як начебто мали пробудитися, поголовно взяли зброю до рук. Однак агенти ВУНК зауважують, що українські селяни «задовго підготовлені широкою агітацією повстанців» до загального повстання всіляко допомагали і співчували підпільникам. Багато з них відмовлялось платити продподаток, дехто приєднувався до повстанських загонів²²¹. В цей же час вони вказують на виняткове ставлення повстанців до єврейського населення з боку отамана Карого, який віддавши наказ 21 жовтня в районі Бердичева (на жаль, неможливо дізнатися який), пригрозив, що в разі невиконання він пограбує єврейське населення²²².

В десятих числах листопада з Волині на Київщину вторгся об'єднаний загін під командою Тютюнника, що поглинув загони Орлика, Струка та інших. Так ми зустрічаємо звіти, які вказують, що 11 листопада в районі Черновичів (Радомишльський повіт) з'являється об'єднаний загін Палія, Нельговського і 6-ої стрілецької дивізії військ УНР. 14 листопада він знаходився в селі Царівка і відразу вийшла до Ставецької (біля Радомишля)²²³. А 15 листопада загін Орлика, що влився до армії Тютюнника, спинив поїзд на лінії Київ-Корсунь²²⁴. Об'єднана армія вирушила в сторону Сквирського повіту де була відбита червоноармійцями під командуванням Котовського. Армія намагалася уникнути бою, але радянська армія їх наздогнала і розгромила біля берегів річки Тетерів. Армія Тютюнника намагалася втекти поближче до кордону, по дорозі втрачаючи загони Палія, Орлика та Чорного, що відділилися під час втечі. Після поразки агенти ВУНК відмічають різке зниження повстанської активності. Більшість загонів перестали оперувати та затаїлися, інші залишилися в армії Тютюнника, а дехто покинув збройний супротив цілком. Орлик, Гонта та Чорний до грудня перестали

²²¹ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 240.

²²² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 642. – Арк. 278.

²²³ Там само. – Арк. 308.

²²⁴ Там само. – Арк. 309.

виявляти будь-яку активність²²⁵. Проте не можна говорити, що поразка Листопадового рейду повністю знищила повстанський рух. Вже 10 грудня на губернській нараді в Києві 10 грудня зазначатиметься: «Бандитизм в мелких групповых формах не уменьшил своей активности – эту борьбу необходимо усилить и углубить»²²⁶

Отже, протягом осені повстанський рух відновлювався після збитків амністії, набиралася потужності та готувався до загального повстання. Хоч збройний супротив активізувався, фіксувалося безліч нападів, проте повстанці часто програвали. Амністія послабила їх як зсередини, інтегрувавши сексотів та отримуючи цінну інформацію від амністованих, так і зовнішньо, оскільки максимізувала боротьбу ВУНК. Це призвело до заочної поразки, адже чекістам було зарання відомо про план загального повстання і вони зробили усе можливе, аби воно не стало справді «всенародним», винищуючи повстанців впродовж вересня-жовтня. Неорганізованість та відсутність гарного зв'язку між повстанськими загонами, розчарування та невдачі, посилення боротьби призвели до тимчасового занепаду повстанського руху в грудні 1921 року.

²²⁵ ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 615. – Арк. 243.

²²⁶ Там само. – Арк. 269.

Висновки

Розвиток повстанського руху на Київщині у 1921 році зазнав суттєвих змін під впливом амністії, проголошеної у березні цього ж року. Політика Радянського Союзу була направлена на ліквідацію повстанського руху на Україні, відтак використовувала усі можливі засоби для здійснення цього плану. Відколи зникла потреба у зовнішньому фронті більшість військових сил було перекинуто на боротьбу з повстанцями. Для їх знищення було об'єднано кадри міліції, ВУНК та ЧА. Україну було розбито на округи «для боротьби з бандитизмом». Відбувалося проектування планів операцій та методів війни, яка носила партизанський характер. Одним із найдієвіших засобів ліквідації повстанського руху стала амністія. Станом на 1921 рік вона була вже традиційним явищем, однак цьогорічна значно відрізняла від своїх попередниць. Якщо раніше повстанці не підлягали амністуванню, то тепер це стало можливим і навіть заохочувалися. Більшовики намагалися переконати повстанців і селян в тому, що вони обрали неправильний шлях і в них є можливість реабілітуватися. Оскільки етап війни вже закінчився, вони наголошували на тому, що відтепер Радянський Союз може спокійно розвиватися і стати досконалою державою, де кожен розпочне нове щасливе життя. В цей же час повстанців жорстоко винищували як небезпечного ворога. Відтак амністія для повстанців стала можливістю уникнути розправи, яку обіцяли якнайшвидше здійснити більшовики.

На початку 1921 року, зокрема у лютому-березні, повстанський рух поновлював свої сили після зими формуючи загони добровільним шляхом або примусовою мобілізацією, як у випадку Орлика, та накопичуючи матеріальні ресурси (їжу, зброю, коней, ліки тощо). Найактивнішими в цей час були загони Орлика, Богатиренка, Струка та Мордалевича. Вони здійснювали невеликі операції, які супроводжувалися пограбуванням заводів, диверсійними нападами на радянські інстанції, транспортні шляхи (здебільшого залізничні) та станції. Повстанський рух на Київщині був здебільшого антикомуністичний, а тому

частими стали напади на радянських працівників місцевих та регіональних радянських інстанцій. Особливо часто зустрічаються напади на міліціонерів та євреїв. Антисемітські погляди є характерною рисою деяких загонів. В нашій роботі представлено випадок вчинення єврейських погромів у Гостомелі отаманом Орликом. Власне, це були особисті антисемітські настрої отамана, а не відповідні накази керівництва (Цупкому). Дані випадки є доволі регулярними і пояснюються тим, що українське селянство негативно ставилося до євреїв вважаючи їх підручниками більшовиків, називаючи їх «жидобільшовиками». Також причиною такого ставлення вказуються спекуляції та дороговизна товарів, якими торгують євреї. Але все ж у звітах чекістів згадок про єврейські погроми доволі мало.

Таким чином ми бачимо, що до проголошення амністії повстанський рух лише набирає свої сили проводячи невелику кількість операцій. Органи ВУНК в цей період доволі неактивно реагують на повстанські диверсії, не переслідують загони, а вирішують проблеми, які їм завдають повстанці лише по факту їх виникнення.

Проголошення амністії припадає на початок березня і вже від середини місяця відбувається її запровадження. Повстанців намагаються зацікавити цією ідеєю запрошуючи на перемови та поширюючи різноманітні зведення. Однак отамани та їх загони в березні-квітні не реагують на дану пропозицію. Це є цілком логічно, адже наприкінці весни мало відбутися заплановане закордонним урядом УНР «всенародне повстання». Повстанці та деякі селяни чекали цієї події, а тому і не погоджувалися на амністію. Це призвело до загострення боротьби. Сильно збільшилася кількість операцій, загонів та їх чисельність. Зі сторони більшовиків також було помітно зрушення в успішності боротьби з повстанцями. Врешті було зіставлено дієву систему ліквідації повстанського руху, налаштовано агентурну сітку, які допомогли знищити Цупком.

Поразка плану «загального повстання» і знищення керівного органу повстанців, змусили останніх звернути увагу на амністію. Її популярність дуже швидко зростала протягом травня-серпня 1921 року завдяки переходу на радянську сторону таких діячів і впливових отаманів як Олександр Грудницький, Мордалевич, Цвітковський, Орлик тощо. Отамани часто амністувалися разом з усім своїм загonom. Про це дізнавалися інші повстанці, для яких дані постаті були авторитетними та наслідували їм. Дезорієнтація на вищому рівні (серед отаманів) спускалася все нижче, тому нерідко загони та окремі повстанці приходили на амністію без відома своїх командирів. Після того, як повстанці складали зброю на користь більшовиків, вони часто починали співпрацювати з останніми. Таким чином у чекістів з'явилося більше інформаторів та агентів, які все більше знесилювали повстанський рух. Відчувши відчай, повстанці розуміли, що амністія – це єдиний шанс врятувати своє життя.

Однак з часом амністовані почали повертатися до своїх загонів чи створювати нові. Причиною цьому стало усвідомлення «клейма ворога», яке отримували повстанці після амністії. Це не давало їм цілком повернутися до мирного життя, що і спонукало продовжити повстанську діяльність. Ще однією важливою причиною відновлення збройного супротиву стало поновлення плану «загального повстання». Уряд УНР почав готуватися до реалізації Листопадового рейду. Серед селян ширилися плітки про прихід армії Петлюри на Україну, а відтак можливість цього повстання надихнуло повстанців знову взяти зброю до рук. З жовтня місяця розпочалася активна фаза підготовки до здійснення даного плану. Таким отаманам як Орлик, Брова та Левченко було віданно розпорядження завдати якнайбільше шкоди радянським інстанціям, переривати транспортні та телеграфні сполучення, тобто проводити підривну роботу. Також слід було налагодити зв'язок між повстанськими загонами, щоб кожен знав коли і де слід виступити під час «загального повстання». Однак ВУНК знав про план Листопадового рейду і намагався завадити не стільки його успішності, скільки

самій реалізації. Повстанські загони постійно потерпали від червоноармійців та інформаторів, які часто переповідали чекістам місце знаходження того чи іншого загонів.

Таким чином до Листопадового рейду збройний супротив хоч і поновився, але він був не успішний, адже повстанський рух був знесилений, а радянська сторона навпаки повністю реалізувала свій план і тепер контролювала рух повстанців та їхню діяльність. Це стало однією з причин поразки останнього бою армії УНР.

Загалом, амністія 1921 року стала основним руйнівним фактором повстанського руху, вона підірвала його зсередини одночасно на декількох рівнях. Втративши керівників, отамани почали сумніватися в доцільності боротьби проти більшовиків, втративши отаманів, повстанці наслідували їм. Відтак повстанська діяльність у 1921 році поступово сходила нанівець, але не була знищена.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф.3050. Київська районна комісія єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів, м. Київ - Оп. 2. - Спр. 3.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – ЦДАВО. – Ф.1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, територія Польщі, Чехословаччина. – Оп. 2. – Спр. 113.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991). – Оп.20. – Спр. 615.
4. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991). – Оп.20. – Спр. 642.
5. Резолюції Всеукраїнських З'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. За ред. М. Кириченка. – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – 396с.

Література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах. Книга 2. – Київ: Либідь - Військо України, 1994. – 688 с.
2. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1818-1921). – Київ: Наукова думка, 1991. – 370 с.
3. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 205с.

4. *Василенко В., Даниленко В* Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920 – 1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани». – Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. – 224 с.
5. *Коваль Р.* Отаман Орлик. Історичний нарис. – Київ: Стікс, 2010. – 384 с.
6. *Лободаєв В.* Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 399 с.
7. *Попик В., Крымчук Г.* Бунт и смирение атамана Мордалевича. – К. УкрНИИИНТИ, 1991. – 116 с.
8. *Василенко В.* Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2011. – №1. – С. 89-155.
9. *Василенко В.* Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 році (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). – С. 138-196.
10. *Красносілецький Д.* Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет: етимологія та діяльність // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 293-296.
11. *Ісаков П.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919-1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // *Лободаєв В.* Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 282-316.
12. *Михайличенко Д.* Політика «воєнного комунізму» і селянський повстанський рух 1919 р. // *Лободаєв В.* Війна з державою чи за державу?

- Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 148-169.
13. *Склярєнко Є.* ВУНК в 1921 році: Загальні завдання і структура ВУНК // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. –1995. – №1/2. – С. 69-85.
14. *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНТу 1921 р. // Український історичний журнал. - 2001. - № 5. – С. 107-120.
15. *Труш С.* Діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи і реальність // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 14. – С. 233–243.
16. *Файзулін Я.* Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 років / Ред. Верстюк В.. – Київ: Інститут історії України НАН України. – 2012. – Вип. 7. – С. 293-315 .
17. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. – Москва: Книга по Требованию, 2018. – 348 с.
18. *Шевченко В.* Юліан Мордалевич: доля петлюрівського отамана // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Спецвипуск II. — Дрогобич: Посвіт, 2015. – С. 75-87.
19. *Щербатюк В.* Організаційно-оперативні заходи державного центру УНР з підготовки всеукраїнського повстання 1921 року: сучасна вітчизняна історіографія // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – Вип. 1. – С. 162-178.
20. *Левашева О.* Амнистия и помилование как поощрительные нормы уголовного права России. Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.08 / Елецкий государственный университет им. И. А. Бунина. – Тамбов, 2007.

Довідкові видання:

1. Гостомель // Російська єврейська енциклопедія. – 2009. – 9 липня / Електронний ресурс: <http://www.rujen.ru/index.php/ГОСТОМЕЛЬ>, відвідано 06.06.2020
2. *Шевченко В.* Мордалевич Юліан Арсентійович // Енциклопедія сучасної України. – 2019. – 14 квітня / Електронний ресурс: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=69255, відвідано 20.05.2020.